

**Hadis İlminde “Cemaat” ve “Ravâhü'l-Cemâa' ille'l-Buhârî” Kavramı  
(Buhârî'nin Kütüb-i Sitte'den Ayrılma Gerekçeleri)**

The Phrase of “community” and “Narrated by the Community Except for al-Bukhari” in  
Hadith Science (The Reasons for al-Bukhari’s Separation from the al-Kutub al-Sittah)

**Mustafa YÜCEER**

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi  
İslami İlimler Fakültesi Hadis ABD,  
Assist Prof, Istanbul Medeniyet University,  
Faculty of Islamic Sciences Department of Hadith  
mustafayuceer@mail.com

**ORCID:** 0000-0002-1769-1739

**DOI:** 10.56720/mevzu.1522696

**Makale Bilgisi | Article Information**

**Makale Türü / Article Type:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Date Received:** 26 Temmuz / July 2024

**Kabul Tarihi / Date Accepted:** 9 Eylül / September 2024

**Yayın Tarihi / Date Published:** 15 Eylül / September 2024

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Eylül / September

**Atf / Citation:** Yüceer, Mustafa. “Hadis İlminde “Cemaat” ve “Ravâhü'l-Cemâa' ille'l-Buhârî” Kavramı (Buhârî'nin Kütüb-i Sitte'den ayrılma gerekçeleri)”. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (Eylül 2024): 923-960.

<https://doi.org/10.47424/10.56720/mevzu.1522696>

**İntihal:** Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

**Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0



## Öz

Hiz. Peygamber'in cemaat hakkında teşvik içerikli rivayetlerinin etkisi ve İslam ilim geleneğinin oluşumundaki etmenler ile sahâbeden itibaren cemaatin naklettiği bilgiye güven duyulmuştur. Farklı ilim dallarında karşılık bulan cemaat kavramının hadis tarihinde “cemaat rivayet etti” formuyla pek çok eserde yer aldığı görülmektedir. Bahse konu ifadeden kastedilen cemaatin kim olduğu, hadis kitaplarında nasıl kullanıldığı ve ne gibi sonuçlar doğurduğu soruları etrafında kurgulanan bu çalışmada, genel olarak âlimler, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel gibi mezhep imamlarının dahil edildiği tasnifler ve günümüzdeki karşılığı ile Kütüb-i Sitte müelliflerinin cemaat olarak tanımlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Buhârî dışında cemaatin naklettiği “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” 28 konu ve 119 rivayet tespit edilmiş bunlardan tahâret ve salât ile ilgili 41 rivayet incelenmiştir. Kavrama yer veren çalışmalarda tasnif ve yöntemlerden kaynaklı eksik veya hatalı kullanımlar tahlil edilirken Buhârî'nin cemaatten ayrılma gerekçeleri örnekler etrafında analiz edilmiştir. Sened ile ilgili problemlerin dışında Buhârî'nin aynı konuda farklı rivayete yer verdiği, sahâbe uygulamasını, neshi veya aksi görüşü esas alarak sünnet temelli yaklaşımlar sergilediği ve fıkıh düşüncesini yansıtacak nitelikte tercihlerde bulunduğu görülmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Hadis, Ravâhü'l-cemâa, Kütüb-i Sitte, Buhârî, Sünnet.

## Abstract

The effect of the Prophet's encouraging narrations about the congregation and the factors in the formation of the Islamic scholarly tradition have led to trust in the information transmitted by the community since the time of the Companions. The phrase of the community, which is reflected in different branches of Islamic sciences, is often seen in the history of hadith with the phrase “the community narrated” in many works. This study, structured around questions about who is meant by the community in the mentioned phrase, how it is used in hadith books, and what results it produced, generally concludes that the community is defined by including scholars such as Malik b. Anas and Ahmad b. Hanbal, and, in the contemporary sense, the authors of the al-Kutub al-Sittah. Apart from al-Bukhari, 28 topics and 119 narrations transmitted by the community were identified, and 41 narrations on the topics of

purification and prayer were examined. While analyzing the incomplete or incorrect uses stemming from classifications and methods in works that include the phrase, the reasons for al-Bukhari's separation from the community are analyzed around examples. It was observed that, apart from problems related to the chain of transmission, al-Bukhari included different narrations on the same subject, followed the practices of the Companions, considered abrogation or opposing views, and made choices reflecting his sunnah-based approach and legal thought.

**Keywords:** Hadith, Ravahu al-Jamā'a, al-Kutub al-Sitta, al-Bukhari, Sunnah.

## Giriş

Hadislerin rivayet süreciyle birlikte usule dair pratikler ve kavramların geliştiğini söylemek mümkündür. Bazı kavramların oluşması ve terim haline gelmesi uzun süreçleri gerektirir. Hadis ilminde cemaat olarak tanımlanan bir grubun varlığı pek çok eserde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Cemaat rivayet etti/cemaat ondan rivayet etti gibi hem rivayet hem de râvi için kullanılan bu kavramın istisna edatı ile bazı kimseler dışarıda bırakılarak "Buhârî hariç cemaat rivayet etti" örneğinde olduğu gibi kullanımı da söz konusudur. Cemaati oluşturan müellifler ve eserlerde bir birlikteliğin oluşma süreci hem eserlerin yapısını hem de müelliflerin tercih noktalarını etkilemiştir. Özellikle ehl-i rey in kullandıkları rivayetleri ehl-i hadise onaylatma çabası bir hadisi cemaatin tamamının rivayet etmesi ile farklı bir anlam kazanmıştır.(Acar, 2022, 46-47) Bahse konu kullanımlarda amaçlanan nedir ve neden Buhârî (öl. 256/870) ilgili hadisi tahrîc etmemiştir sorusunu akla getirmektedir. Ayrıca fıkıh düşüncesini bâb başlıkları içinde derceden Buhârî'nin sadece bir hadisçi gibi algılanmamasında cemaatten ayrılmasının bir rolü var mıdır?

Bu çalışmanın temel hedefi cemaat kavramının hadis ilminde nereye tekâbül ettiğini, kavramın kullanıldığı eserlerden hareketle tespit etmektir. Öncelikle kavramın kullanımında "ravâ" ve "ahrace" kalıpları ayrı ayrı tespit edilmekle birlikte anlam bakımından aynı kabul edilecektir.

Zihinlerde çağrıştırdığı tasavvur dolayısıyla "cemaat rivayet etti" ifadesi ve istisnaları bu çalışma kapsamında kavram olarak kabul edilecek terim/ıstılah gibi bir anlam yüklenmeyecektir. Ayrıca "ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî"

ifadesinin bir kavram haline gelme süreci ve söz gelimi “ravâhü'l-cemaa ille'l-Müslim” ifadesinden ne kadar farklı olduğunu tanımlamak için Buhârî'nin diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinden ayrılma gerekçeleri kurgulanmak üzere hareket edilirken aynı zamanda bir kavramın gelişimi, kullanım şekilleri ve eksik/hatalı kullanımları da okura sunulacaktır. Çalışma boyunca tarihi süreçteki tartışmalardan bağımsız olarak Kütüb-i Sitte ifadesi, günümüzdeki karşılığına uygun kullanılacaktır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî dışında Kütüb-i Sitte müellifelerinin naklettiği rivayet 119 olup makale hacmini aşacak düzeydedir. Dolayısıyla örnekleme kuramı etrafında bir yöntem geliştirilmesi zorunludur. Hattâbî'nin de belirttiği üzere ulemânın ihtilaflarda Ebû Dâvûd'u (öl. 275/889) hakem tayin etmeleri ve *sünen*ler içinde eserinin ön planda olması dikkate alınarak onun tasnifine göre Tahâret ve Salât bölümlerinden tespit ettiğimiz 41 rivayet örneklem olarak ele alınacak ihtiyaç halinde farklı bölümlerden bilgi paylaşılacaktır. (Hattâbî, 1932, 1/6) Müelliflerin farklı, hatalı veya eksik kullanımlarında şayet hadis Ebû Dâvûd'da yoksa kapsayıcılığı göz önünde tutularak Müslim'in (öl. 261/875) tasnifi esas alınacaktır.

Cemâat kavramı etrafında yapılmış müstakil çalışma tarafımızca tespit edilememiştir. Bununla birlikte İbn Mende gibi kavramı kullanan müellifler özelinde yapılan araştırmalarda konuya temas edildiği görülmektedir. (Hanek, 2020, 128-130) Çalışmanın Buhârî'ye bakan kısmı gerek rivayet gerek râvi yönüyle farklı açılardan pek çok araştırmaya konu edilmiştir. Bir fikir vermesi açısından Yusuf Acar'ın *Eser-Rey Ayrışmasında Buhârî-Şâfiî İlişkisi* isimli çalışmasında Buhârî'nin Şâfiî'den ayrıldığı yerleri incelemesi örnek olarak zikredilebilir. İlgili çalışmada Şâfiî'nin kullandığı rivayetler ile Buhârî'nin aynı konularda bâb başlıklarında veya bâbın içinde sergilediği tavırlar ortaya konulmuştur. (Acar, 2022)

Bu makalede tümevarım yöntemi esas alınarak cemaatin kim olduğunun tespiti, “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramının ilk kullanımdan Kütüb-i Sitte müelliflerine tahsis edilme süreci, farklı tasniflerle oluşturulmuş cemaat literatürünün incelenmesi ile kavramın hatalı ya da eksik kullanımlarının analizi gerçekleştirilecektir. Akabinde Buhârî dışında Kütüb-i Sitte müelliflerinin tahrîc ettikleri rivayetlere yönelik bilgi verilecek, son bölümde ise Buhârî'nin

cemaatten ayrılarak söz konusu rivayetleri eserine neden almadığı ilgili örnekler etrafında tahlil edilecektir.

Kavramın tarihi seyrinde kullanım biçimlerindeki farklılıklar detaylandırılırken delalet noktalarında ön plana çıkan unsurlar, kronolojik açıdan hadis, fıkıh ve tabakat literatürü ile müellif ve mezhepler özelinde takip edilecektir.

### 1. Cemaat ve Ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî Kavramı

Cemaat kavramı, Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler doğrultusunda fırka-i nâciye, Allah'ın rahmetinin cemaat üzerinde oluşu, cennete gitmek için cemaatten ayrılmama, cemaatten ayrılanın dinden çıkararak cahiliye ölümü üzere vefat edeceği gibi konular etrafında ümmet birliğini kapsayacak şekilde Hz. Peygamber ile raşit halifelerin yolundan gidenleri karşılamıştır.(Buhârî, 1422, 9/47; Müslim, 1955, 3/1472; Ebû Dâvûd, 4/101, 241; Tirmizî, 1988, 4/35,36; İbn Mâce, 2009, 4/419; 5/96, 128; Nesâî, 1421, 7/92, 123; Onay, 2020, 53-54; İlgili rivayetler hakkında detaylı bilgi için bk. Köklü, 2014)

Tirmizî (öl. 279/892), cemaatin ilim sahipleri nazarında fıkıh, ilim ve hadis ehlini ifade ettiğini belirtirken Cârûd b. Muaz'dan Abdullah b. Mübârek'e (öl. 181/797) cemaat kimdir diye sorulduğunda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'dir, diye cevap verdiğini nakletmiştir. İbn Mübârek'in iki raşit halifeyi cemaat olarak nitelemesinin ardından onların vefat ettikleri hatırlatılınca birkaç kimseyi daha zikretmiş en sonunda Ebû Hamza es-Sükkerî (öl. 167/783) cemaattir, demiştir.(Tirmizî, 1988, 4/37) Tirmizî'nin verdiği bu bilgiden anlaşıldığına göre cemaat kavramı şahısların ilmi birikimini karşılar nitelikte kullanımlara konu edilmektedir.

Buhârî'nin de bir bâb başlığında yer verdiği cemaate olan ihtiyacın ehli ilimle özdeşleştirilmesi, cemaat kavramının sonraki dönemlerde kendisinin de içinde bulunduğu müelliflere hasredilmesinin öncüllerinden sayılabilir.(Buhârî, 1422, 9/107)

Kavramın dinin temel ilkeleri doğrultusunda Hz. Peygamber'e ve raşit halifelerin gittiği yola uyanları tanımladığı görülürken hadisçiler nezdinde ise zaman içinde gelişen güven ihtiyacı ile bir rivayeti nakleden güvenilir muhaddislere teşmil edilişi söz konusudur.

Cemaat kavramının gelişim süreci içinde ilk kullanım örnekleri sahâbe ve tâbiîn nesli için olmuştur. Doğrudan hadisle ilgisini kurarak “bu konuda sahâbe ve tabiînden bir cemaat/ grup şu hadisi nakletmiştir” formuyla kullanan İbn Kuteybe (öl. 276/889), İbn Ebî Âsım (öl. 287/900), Mervezî (öl. 292/905), Âcurrî (öl. 360/970), Dârekutnî (öl. 385/995) ve Hattâbî'nin (öl. 388/998) yanı sıra Taberî (öl.310/923), Tahâvî (öl. 321/993), Cessâs (öl. 370/980) gibi âlimler ayrıca fikhî meselelerde görüşlerini temellendirme noktasında “bu konuda sahâbeden bir grup/cemaat caizdir demiştir” veya “sahâbeden bir grubun bu konudaki tavrı/görüşü/uygulaması şu şekildedir” gibi ifadelere yer vermişlerdir. Örneğin, Mâlikî âlim el-Berâziû (öl. 439/1039), *Müdevvene* etrafında yaptığı çalışmada talak konusunda “sahâbeden bir cemaat şöyle dedi” (وَقَالَ جَمَاعَةٌ مِنْ الصَّحَابَةِ) ifadesiyle sahâbenin görüşlerini cemaat ifadesiyle aktarmıştır. Bir başka örnek Cessâs tarafından Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yaptığı çalışmada görülür. Cessâs, imama tabii olanın kıraatı hakkında sahâbeden bir grubun imama uyanın kıraatte bulunmasını nehyettiklerini söyledikten sonra onlardan bazılarını isim isim zikretmiştir. Bu kimselerin arasında Ali b. Ebî Tâlib, Sa'd b. Ebî Vakkâs, İbn Mesud, İbn Abbâs, Zeyd b. Sâbit, İbn Ömer ve Câbir yer almaktadır. (Berâziû, 2002, 2/311; Cessâs, 2010, 1/656)

Hicri 4. asırdan sonra hemen hemen bütün mezheplerin “cemâatün mine's-sahâbe, ve't-tâbiîn” şeklindeki ifadeleri sıklıkla kullandıkları görülür.(İbnü'l-Kassâr, 2006, 2/582; Ebû Alî el-Hâşimî, 1998, 172; Kudûrî, 2006, 12/6336; Şâşî, 1988, 2/181; Berâziû, 2002, 2/211; Dârekutnî, 2005, 4/229)

Hicri 5. asırda telif edilen *el-Müstedrek* isimli çalışmasında Hâkim (öl. 405/1014), “bu konuda sahâbeden bir cemaatin/grubun haberi vardır” şeklinde tavsiflere ve ilgili sahâbilerden tespit edebildiklerinin isimlerine yer verir.(Hâkim en-Nisâbûrî, 1990, 1/163) Son olarak cemaat kavramını sahâbeden hadis alanlar için “ravâ/edrake/esnede an cemâatin mine's-sahâbe” kalıbıyla Ebû Nuaym'ın (öl. 430/1038) da kullandığı dikkat çekmektedir.(Ebû Nuaym, 1409, 4/233, 294, 363; 3/162, 223, 372; 5/54)

### 1. 1. Kavrama Duyulan İhtiyaç ve Kullanım Biçimleri

Hadislerin tasnif süreciyle birlikte özellikle *sünen* türü eserlerin de etkisiyle ahkâma dair rivayetler, tasnif sürecini daha önce büyük ölçüde tamamlayan fıkıh kitaplarındaki bâblara göre tasnif edilmiştir.(Özpinar, 2013, 100-101)

Buna göre merfu muttasıl haberlerin yer aldığı eserler, hadisçilerin ilgi alanını belirlemiştir. Özellikle mihne sonrası oluşan fıkhu'l-hadis algısı ve hadisçilerin tavrı, rivayet merkezli bakış açısının fıkıh mezhepleri tarafından dikkate alınmasına yol açmış ve hicri 4. asırdan itibaren mezheplerin savundukları görüşler, Buhârî başta olmak üzere temel hadis kitaplarından temellendirilmeye çalışılmıştır.(Eşit, 2017, 1017) Burada Tahâvî gibi âlimlerin kendi isnatlarıyla hadis rivayet etmesi ve Beyhakî'nin Kütüb-i Tis'a eserlerine yaptığı atıflar da iki yönlü bir geçiş sürecini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.(Çelik, 2019, 38, 45, 390)

Kütüb-i Sitte olarak kabul edilen telifâtın tespit tartışmaları bir yana İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) belirlediği eserler esas alınarak bir literatür oluşmuş Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce (öl. 273/887), Tirmizî ve Nesâî (öl. 303/915), "ashab-ı sitte" olarak kabul edilmiştir.(İbn Hacer, 1984, 1/487; İbnü'l-Kayserânî öncesi özellikle İbn Mâce hâric diğer müelliflerin belirli bir otorite kazandığı ve mefhum olarak zihinlerde karşılık bulduğu ifade edilmiştir. Akgül, 2004, 61) Cemmâilî ve Mizzî gibi âlimlerin Kütüb-i Sitte ricâline dair eserlerinde bu müellifler merkeze alınarak hareket edilmiş ve cemaat kavramının "revâ lehû cemâa" formuyla bahsi geçen müelliflere nispeti yeni bir anlam kazanmış ve terim haline gelmiştir. Nitekim Mizzî, cemaatin tamamının hadis naklettiği kimseye "ayn" harfini rumuz olarak kullanmıştır. (Cemmâilî, 2016, 1/114; Mizzî, 1983, 1/147-149) Böylece altı müellifin ortak rivayette bulunduğu râviler tespit edilirken bunun bir neticesi olarak "ravâhü'l-cemâa" kavramı da zikredilen altı müellifin eserlerindeki ittifak edilen rivayetleri belirleme imkânı vermiştir. Bir rivayetin bu eserlerin tamamında yer alması hükme konu olan meselenin delilinin güvenilirliğine katkı sağlamış ve hadis tahrîcinde bu kavram yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla "ravâhü'l-cemâa illel-Buhârî" ifadesine ilk defa İbn Mende (öl. 395/1005) yer vermiştir. Ebû Tâlib'in imanı konusunda yaşanan bir olayın anlatıldığı rivayette kavramı kullanmış ve Buhârî hariç cemaatin tahrîc ettiğine işaret etmiştir. Buhârî'nin bu rivayeti eserine almama gerekçesi, senedinde hakkında tenkit bulunan Yezîd b. Keysân'ın (öl. 150/767) bulunmasıdır. Burada belirtmek gerekir ki İbn Mende, cemaat kavramını -daha önce bir çalışmada da tespit edildiği üzere- henüz Kütüb-i Sitte tabiri oluşmadığı için İbn Mâce hariç çoğunlukla ashab-ı hamseyi içine alacak şekilde

kullanmıştır.(İbn Mende, 1406, 1/181; Hanek, 2020, 129-130) İbn Mende'nin kullanımlarında “bu hadisi Buhârî hariç Müslim ve cemaat tahrîc etmiştir” (حَدِيثٌ أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ وَالْجَمَاعَةُ إِلَّا الْبُخَارِيَّ) şeklinde bir ifade de yer almaktadır.(İbn Mende, 1406, 1/286) Müslim'in eserinde yer alan “Allah'a iman ettim de ve dosdoğru ol!” rivayetini, hadisçilerden Mamer (öl. 153/770), Tayâlîsî (öl. 204/819), İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Dârimî (öl. 255/869), Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce rivayet ederken Buhârî dışında Mâlik b. Enes (öl.179/795) ve Ebû Dâvûd'un da tahrîc etmediği görülmektedir.(Abdürrezzâk, 1403, 11/128; Tayâlîsî, 2/558; İbn Ebî Şeybe, 1418/1997, 2/194; Ahmed b. Hanbel, 1995, 24/141, 142, 143, 145; 32/170; Dârimî, 2000, 3/1780; İbn Mâce, 2009, 5/116; Tirmizî, 1988, 4/185; Nesâî, 1421) Aynı rivayet farklı şekillerde üç kez *Kitâbü'l-îmân'* da yer alırken İbn Mende'nin bu rivayeti sadece “cemaat rivayet etti (رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ) kaydı ile Buhârî'yi istisna etmeksizin nakli de söz konusudur.(İbn Mende, 1406, 1/323) İbn Mende'nin kullanım şekillerinden anlaşıldığına göre cemaat kavramının odağında Buhârî ve Müslim yer almaktadır. Bununla birlikte yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Müslim'i cemaatten ayrı şekilde zikretmesi de söz konusudur. Bu durumu *Sahihayn'*a atfedilen önemle açıklamak mümkün olmakla birlikte Müslim'e cemaatin içinde ayrıca atfedilen bir ilginin varlığını da akla getirmektedir. Bu düşünceyi destekler nitelikteki örnek “Sizden biriniz bir kötülük gördüğünde onu eliyle düzeltsin...” rivayetinin birden fazla senedi hakkında “cemaat” olarak gördüğü kimselerin sahih kabul ettiklerini (وَهَذِهِ أَسَانِيدٌ مُجْمَعٌ عَلَى صِحَّتِهَا عَلَى رِسْمِ الْجَمَاعَةِ) belirten İbn Mende, ayrıca Müslim'in rivayet ettiğine vurgu yapmış Buhârî'nin ise bir illet olmamasına rağmen tahrîc etmediğini dile getirmiştir.(İbn Mende, 1406, 1/343)

Tahâvî'nin Hanefî mezhebinin delil kabul ettiği rivayetleri tahlil ederken yer yer dikkat çektiği örnekler, oluşum sürecinin ilk kullanım biçimleri arasında sayılabilir. *Şerhu Müşkilü'l-Âsar'* da “Bu rivayeti Şa'bî'nin (öl. 104/722) öğrencilerinin genelini oluşturan cemaat, Şa'bî'den nakletmemiştir” diyerek kavramı, bir muhaddisin rivayetlerini nakleden öğrencilerinin çoğunluğuna hasretmiştir. Bununla birlikte sınırlı sayıda örneklerin yer aldığı Tahâvî'nin eserlerinde cemaat kavramının Kütüb-i Sitte müelliflerini karşılayacak şekilde kullanılmadığı görülmektedir.(Tahâvî, 1994, 4/71; Tahâvî, 1415, 10/57; 11/10; 12/109)



Cemaat kavramının hadisçiler için kullanılmasında Beyhakî'nin (öl. 458/1066) etkisi görülür. Şâfiî mezhebinde delil olarak kullanılan rivayetleri ele aldığı *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinde "bu hadisi filanca râviden cemaat rivayet etti" ifadelerine yer verirken ilgili hadisin sıhhat değerini, cemaatin rivayet etmesiyle güçlendirmeye çalışmış; ayrıca bir hadisi tek kişinin nakletmesindense cemaatin nakletmesinin bilgiyi muhafaza açısından tercihe daha uygun olacağını belirtmiştir. Bununla birlikte Beyhakî, tek kişinin cemaate muhalefet ettiği hususlarda doğrusunun cemaatin rivayeti olduğunu da vurgulamıştır. Beyhakî'nin cemaatten kimi kastettiği belli olmamakla birlikte özellikle Kütüb-i Tis'a etrafında verdiği kaynaklar düşünüldüğünde Tahavî'den farklı olarak bu eserleri esas aldığı akla gelebilir. (Farklı kullanım şekilleri için bk. Beyhakî, 2011, 2/319; 4/288; 8/12; 9/48, 161, 533; 11/72; 14/224; 20/549)

Abdulgani el-Makdisî el-Cemmâilî'nin (öl. 600/1203) *el-Ahkâmü'l-Kübrâ* isimli çalışmasında cemaat kavramını Kütüb-i Sitte'yi esas alacak şekilde "ravâhü'l-cemâa", ahracehü'l-cemâa" formlarıyla kullandığı görülmektedir ki bu kullanım günümüzdeki anlamıyla Kütüb-i Sitte müelliflerini kapsayan ilk örnek sayılabilir.(Cemmâilî, 2009, Mukaddime 67;1/44; 228) Kavramın başka bir formu olan ve cemaatin kendisinden hadis naklettiği kimseleri tanımlayan "ravâ anhü'l-cemâa" kavramının sadece Kütüb-i Sitte müellifleri için kullanıldığı ilk çalışma da yine Cemmâilî'nin *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'idir. Bu eser etrafında gelişim gösteren literatürde Kütüb-i Sitte müelliflerinin tamamının kendisinden nakilde bulunduğu râviler için "ravâ/ahrace anhü'l-cemâa" veya "ravâhü cemâa an fûlan" terkininin kullanıldığı müsellemdir.(Mizzî, 1983, 1/65; 2/75) İlk kullanımın rical edebiyatında karşılık bulmasının bir neticesi olarak Kütüb-i Sitte müelliflerinin aynı hocadan hadis aldıklarını belirtmek üzere "revâ/ahrace anhü'l-cemâa sittühüm" ifadesi de ricâl/tabakât kitaplarında yer almıştır.(Zehebî, 1985, 12/124, 234) Benzer bir usulü Aynî'nin (öl. 855/1451) *Meğâni'l-ahyâr*'da takip ettiği görülür. O, Tahavî'nin *Şerhu Meâni'l-âsâr*'da yer alan râvilerin Kütüb-i Sitte müellifleriyle ilmî birlikteliklerini ortaya koyma çabası ile Hanefî mezhebinin hadis aldığı râvileri ehl-i hadisle ortak paydada buluşturma veya hadisçilerin otoritesine doğrulatma yoluna gitmiştir. Nitekim cemaatin kendisinden tahrîcte bulunduğu râvileri, Tahavî ile mukayese ederek "ravâ anhü'l-cemâa ve Ebû Cafer" diyerek bu yaklaşımı beş yüz kadar yerde belirgin hale getirmiştir.(Aynî, 2006, 1/14; 2/6, 36; 3/43)

Kütüb-i Sitte'nin hangi eserleri barındırdığı tartışmaları etrafında bir tercihte bulunan ve bunu eserlerine yansıtan İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210), Rezîn b. Muâviye'nin (öl. 535/1140) Kütüb-i Sitte'yi bir araya getirme düşüncesiyle telif ettiği *el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte* adlı çalışmasındaki eksiklikleri gidererek yeniden tertip ettiği *Câmiu'l-Usûl* ile Şâfi'nin (öl. 204/820) *el-Müsned*'i üzerine yaptığı *eş-Şâfi fi müsnedi's-Şâfi* adlı çalışmalarında cemaat kavramını kullanmaktadır. Ancak İbnü'l-Esîr, takip ettiği tasnif gereği İbn Mâce'yi dikkate almamış ve kavramın seyrinde ikinci bir tavrın meydana gelmesinin önünü açmıştır. İbn Mâce'nin tasnif dışı kalması bir yana İbnü'l-Esîr'in yer verdiği müellif, Rezîn b. Muaviye'nin tasnifine uyacak şekilde Mâlik b. Enes olmuştur. Buna göre o, *eş-Şâfi*'de İmam Şâfi'nin *Müsned*'i ile İbn Mâce hariç Kütüb-i Sitte'yi ve Mâlik'in *Muvatta'*ını mukayese etmiş olmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *eş-Şâfi*'de “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî kavramını kullandığı 16 rivayette İbn Mâce yerine Mâlik b. Enes esas alınmıştır. Bu durum *Muvatta'*ın bu tasnife göre Kütüb-i Sitte içinde kabul edilmesinin tabii neticesidir. İbnü'l-Esîr, önce Şâfi'nin rivayetine yer vermiş akabinde Mâlik'in senedinden başlayarak sırasıyla Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî rivayetlerine de sened ve metin farklılıklarını gözeterek temas etmiştir. Bazen kavramı kullanmakla birlikte bazı müellifleri atladığı da görülmektedir.(İbnü'l-Esîr, 2005, 2/220) Ayrıca Buhârî'den başka cemaatin dışında kalan müellif olmuşsa yine “ravâhü'l-cemâa ille'l-Mâlik/illem'l-Muvatta” ifadesinde olduğu gibi ilgili müellifi veya eseri istisna ederek hareket etmiştir.(İbnü'l-Esîr, 2005, Örnekler için bk. 1/556, 589, 614; 2/91, 106, 161, 166, 264) Kavramın teşekkülüne katkı sunması adına İbnü'l-Esîr, Buhârî dışında hadisi nakletmeyen müellifleri de “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî ve Ebâ Dâvûd” örneğinde olduğu gibi ayırıştırma yoluna gitmiştir.(İbnü'l-Esîr, 2005, 2/451) Aynı düşünce kavramın sadece 8 rivayette kullanıldığı *Câmiu'l-Usul* için de geçerlidir.(İbnü'l-Esîr, 1972, 2/50, 103, 477, 551; 4/370; 6/144; 11/479, 481)

Mâlik b. Enes'in İbn Mâce'ye tercih edildiği diğer örnek Ebû Bekîr İbnü'l-Arâbî'nin Tirmizî şerhindedir. O, “ravâhü'l-cemâa” kavramını İbn Mâce hariç, Kütüb-i Hamse merkezli muhaddisleri içine alacak şekilde kullanırken kim olduklarını belirtmeksizin “ravâhü'l-eimme” ifadesine de yer vermiştir.(İbnü'l-Arabî, 1997, 1/15)

İbnü'l-Esîr'in yanı sıra Mecdüddin İbn Teymiyye de (öl. 652/1254) ahkâma dair rivayetleri senedsiz zikrettiği *Münteka'l-ahbâr* adlı eserinin mukaddimesinde, kavrama farklı bir anlam yüklemiş ve Kütüb-i Sitte ile birlikte Ahmed b. Hanbel'i de cemaat kavramının içinde değerlendirmiştir. Aynı durum Buhârî ve Müslim'in ortak tahrîc ettikleri rivayetlerde de geçerlidir. Yani Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in birlikte naklettiği rivayetlere "müttefakun aleyh" diyerek bir açıdan Ahmed b. Hanbel'in otoritesini teyid etme yoluna gitmiştir. (Mecdüddin b. Teymiyye, 1429, 27)

Cemaat kavramının mezhepler içinde farklı kullanımlara konu edildiği de göze çarpar. "Ravâhü'l-cemâa" terkininin kullanıldığı ilk eser Hallâl'in (öl. 311/921) çalışmaları olup burada cemaatten kastedilenin Hanbelî âlimler olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Hallâl, fıkı Ahmed b. Hanbel'in oğulları ve talebelerinden öğrenmiş ve onun fıkhi görüşlerini derlemek için çaba sarfetmiş bir alimdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanbelî mezhebinde cemaatten Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu Salih ve Abdullah ile amcaoğlu Hanbel, Ebû Bekîr el-Merrûzî, İbrahim el-Harbî, Ebû Tâlib el-Meymûnî kastedilmektedir. (Bekr b. Abdullah, 1417, 1/174; 2/657-658) Bu kimseler aynı zamanda Hallâl'in hocaları olup kavramı bunları kastederek kullanımı söz konusu olmuştur. Burada muayyen bir şekilde tamamının rivayet etmesinden ziyade eğer ki çoğunluğu bir rivayet nakletmişse o zaman Hallâl, söz konusu görüşü ihsas etme ve o konuda İbn Hanbel'in mezkûr öğrencilerinin çoğunun rivayeti bulunduğunu göstermek istemiştir. (Hallâl, 1994, 200, 220; Tarîkî, 2009) Ancak bu doğrultuda söz konusu kimseler etrafında yapılmış ilmi bir çalışma tarafımızca tespit edilememiştir.

Bu bilgiler ışığında hicri 6. asırdan itibaren müelliflerin, Kütüb-i Sitte'nin tamamında yer alan rivayetler için her eseri ayrı ayrı anmak yerine "râvâhü'l-cemâa" kavramını kullandıkları görülmekle birlikte İbnü'l-Kayserânî'nin tasnifi ile cemaatin içine İbn Mâce de dahil edilmiştir. Ancak Rezîn ve İbnü'l-Esîr'in Mâlik b. Enes; Mecdüddin b. Teymiyye ve Buhûtî'nin (öl. 1051/1641) ise İbn Hanbel'i cemaatin içinde görmeleri, ashab-ı sitte'nin kim olduğu sorununu doğurmuş böylece cemaatin içine dahil edilen farklı kimseler ile kavramının mahiyeti değişmiş ve müelliflere özel kullanımlara konu edildiği tespit edilmiştir.

## 1. 2. Kavramın Kütüb-i Sitte Özelinde Kullanımı

“Ravâhü'l-cemâa” kavramını dört başı mamur olacak şekilde ve sadece Kütüb-i Sitte'yi esas alarak ilk kullanan müelliflerin Hanefî âlimler olduğu dikkat çekmektedir. Bu anlamda Osman b. Ali ez-Zeylaî'nin (öl. 743/1343) Nesefî'nin *Kenzü'd-dakâik* üzerine yaptığı şerhte, Kütüb-i Sitte özelinde kavrama yer verdiği ve Buhârî'nin rivayet etmeme gerekçelerine de kısmen işaret ettiği görülür.(Osman b. Ali ez-Zeylaî, 1314, 3/60, 144)

Ehl-i hadis, ehl-i rey tartışmalarının yansıması olarak da kabul edebileceğimiz bir bakış açısıyla Hanefî mezhebinde kullanılan rivayetleri, temel hadis kitaplarına doğrulatma çabasının neticesi sayılan ve Hanefî tahrîc literatüründe önemli eserlerden kabul edilen *Nasbu'r-râye'*de Cemâleddîn ez-Zeylaî, (öl. 762/1360) hocası Osman b. Ali ez-Zeylaî'nin “ravâhü'l-cemâa” formuyla kullandığı kavrama “ahracehü'l-cemâa” ifadesini de eklemiş ve Buhârî'nin tahrîc etmediği kırk rivayet etrafında değerlendirmeler yapmıştır. Zeylaî'nin cemaat ile Kütüb-i Sitte müelliflerini kastettiği, “ravâhü'l-eimmeti's-sitte” ifadesine yer vermesi ve Buhârî dışında tahrîcini yaptığı rivayetlerin farklı tariklerinde sadece Kütüb-i Sitte müelliflerine işaret etmesi ile teyit edilmektedir.(Zeylaî, 1997, 4/387) Aynı şekilde Zeylaî'nin kavramı mutlak manada Buhârî'nin nakletmediği rivayetler için kullandığını söylemek doğru değildir. Nitekim bayram namazlarında hutbe ve sonrasında yaşananlara dair Ebû Dâvûd'un Câbir'den diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin Ebû Saîd el-Hudrî'den naklettikleri rivayetin ilk kısmını Buhârî, aynı sahabiden farklı lafızlarla kitâbü'l-ıydeyn, son kısmını ise kitâbü'z-zekât içinde tahrîc etmiştir.(Buhârî, 1422, 2/17, 120) Zeylaî, bu rivayet özelinde kavramı kullanmakla birlikte Müslim'in lafzını zikretmiş akabinde Buhârî'nin kitâbü'l-ıydeyn içinde yer verdiği rivayete işaret etmiş ancak zekât konusunda yer alan kısma değinmemiştir. Bununla birlikte kadınlara çokça sadaka vermelerinin tavsiye edildiği ikinci kısmı anlatan Câbir rivayetini yine Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiklerini belirterek esasında konu açısından rivayetin sahihliğini belirlemiş bununla birlikte hadis tekniği açısından Buhârî'nin rivayete hangi şekilde yer verdiğini de belirgin hale getirmiştir. Bu yönüyle Zeylaî'nin kavramın mahiyetine uygun hareket etme çabası câlib-i dikkat olmakla birlikte Ebû Dâvûd'un Ebû Saîd el-Hudrî rivayetini tahrîc etmediğini düşündüğümüzde senedden ziyade konu merkezli bakış açısını yansıttığını ve kavramı bu yönde kullandığını söyleyebiliriz.(Zeylaî, 1997, 2/220)

Burada Osman b. Ali ez-Zeylaî'nin sadece kavramı kullanarak Kütüb-i Sitte'den tek bir senedi aktardığı görülürken talebesi Cemâleddîn ez-Zeylaî'nin yaptığı tahrîclerin mahiyetine uygun olacak şekilde Kütüb-i Sitte'nin diğer tariklerine de yer vermesi söz konusudur. Söz gelimi Fâtma b. Kays'tan üç talakla boşanan bir kimseye sükna ve nafakanın takdir edilmediğinin anlatıldığı hadiste Osman b. Ali ez-Zeylaî, kısa bir tahrîc bilgisi ile Müslim ve Ahmed b. Hanbel tariklerine işaret ederken talebesi Cemâleddîn ez-Zeylaî, konuya dair hem Kütüb-i Sitte hem farklı eserlerden rivayetin bütün tariklerini zikretmiştir. (Osman b. Ali ez-Zeylaî, 1314, 3/60; Zeylaî, 1997, 3/272-273) Benzer usul, *Keşşâf* hadislerinin tahrîcinde Zeylaî tarafından takip edilmektedir. (Zeylaî, 1414, 1/382; 2/10)

Hicri 8. asırda kavramla ilgili kullanımlara hadis alanında farklı müelliflerin eserlerinde de tesadüf edilir. Kavramın seyrini göstermek adına birkaç müellife ve kullanım şekillerine işaret etmek yerinde olacaktır. Şemsüddîn ez-Zerkeşî (öl. 772/1370) Hırakî'nin (öl. 334/946) *el-Muhtasar*'ı üzerine yaptığı şerhte on iki yerde kavramı kullanırken Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, (öl. 774/1373) cemaatten Kütüb-i Sitte müelliflerini kastettiğini (رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ فِي كُتُبِهِمْ أَعْنَى: الْبُخَارِيِّ، وَمُسْلِمَ، وَأَبَا (زَوَاهُ الْجَمَاعَةُ فِي كُتُبِهِمْ أَعْنَى: الْبُخَارِيِّ، وَمُسْلِمَ، وَأَبَا) sarıh bir şekilde belirtmiştir. (Zerkeşî, 1993, 1/434, 556, 2/129, 136, 325; 3/93, 291; 5/235; 6/22; 7/8, 10/452; İbn Kesir, 1993, 99-100, 538)

Kavramı (أَخْرَجَ) ve (رَوَى) formuyla kullanan İbn Kesîr'in eserlerinde dikkat çeken husus, Buhârî ve Müslim'in *sünen* sahiplerine mukayese edilmeyişidir. Yani onun eserinde "ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî veya ille'l-Müslim" şeklinde bir kullanım tarafımızca tespit edilemezken çoğu İbn Mâce olmak üzere sünen-i erbaa sahipleri için kullanımlar söz konusudur. (İbn Kesir, 1999, 2/41, 8/83; İbn Kesir, 1991, 1/380) Müellifin takip ettiği kullanım şekilleri arasında "cemaat filancanın tariki ile... cemaat şu tariklerle rivayet etti," veya "İbn Mâce dışında cemaat rivayet etti" ya da "cemaat pek çok tarikle kitaplarında tahrîc etti" ifade kalıpları yer alır. İbn Kesîr'in bu kullanımlarında dikkat çeken unsur, cemâatin birden fazla tarikle tahrîc ettikleri rivayetleri istisnalarıyla birlikte kavramla özdeşleştirmesidir. Bazı eserlerinde bu tarikleri ve râvilerini de belirterek hareket eden müellif, cemâatin rivayetlerindeki lafız veya râvi farklılıklarına da وَرَوَاهُ الْجَمَاعَةُ فِي كُتُبِهِمْ أَعْنَى: الْبُخَارِيِّ، وَمُسْلِمَ، وَأَبَا (رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ فِي كُتُبِهِمْ أَعْنَى: الْبُخَارِيِّ، وَمُسْلِمَ، وَأَبَا) örneklerinde olduğu gibi işaret etmiştir. (İbn Kesir, 1999, 2/83, 251, 395)

*Hidâye* üzerine yaptığı çalışmasında İbn Ebü'l-İz el-Hanefî (öl. 792/1390), Kütüb-i Sitte ile birlikte *Muvatta'*ı da dikkate almış ve kavramı bu eserleri kapsayacak şekilde kullanmıştır.(İbn Ebü'l-İz, 2003, 1/480, 3/1189, 1270; 4/393; 5/825, 830)

Hadis tarihinde özel bir önem atfedilen hicrî 8. asrın önemli âlimlerinden Zehebî'nin (öl. 748/ 1348) cemaat kavramına fazla yer vermediği görülür. O, (أَخْرَجَهُ الْجَمَاعَةُ سَوَى الْبُخَارِيِّ) ifadesine iki yerde başvurmuştur.(Zehebî, 1985, 12/232; Zehebî, 1988, 1/123, 384) Zehebî'nin kavramı daha çok İbn Mâce'nin tahrîc etmediği rivayetler için kullandığı görülür ki bazen İbn Mâce bazen Kazvinî şeklinde tanımlamıştır.(Zehebî, 1985, 9/168; Zehebî, 1993, 19/318) Benzer durum İbn Hacer (öl. 852/1449) için de geçerlidir. *Fethu'l-Bârî*'de cemaatin hadis tahrîc ettiği râviler ve Buhârî dışında rivayetlere yer vermiş ayrıca yer yer ilgili konuda cemaatin rivayetinin doğru olduğunu vurgulamış ancak bu makalede takip edilen usul çerçevesinde “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” gibi bir kullanıma gitmemiştir.(İbn Hacer, 1379, Farklı kullanım şekilleri için bk. 1/412, 416, 424, 433, 436; 4/290; 5/123; 10/34; 12/45) Bununla birlikte bir rivayet özelinde yaptığı tashih, bu çalışmanın hatalı tespitler başlığında tahlil edilecektir.

Hanefî âlimlerden Aynî'nin *Nuhabü'l-Efkâr*'da takip ettiği usul bazen râvi bazen rivayet merkezli olup çoğunlukla Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis naklettikleri râvileri tanımlamaya yöneliktir. Bu doğrultuda Buhârî'nin hiç hadis nakletmediği ya da istîşhad veya *es-Sahîh*'i dışındaki eserlerde kendilerinden rivayette bulunduğu kimseleri betimlemek için (رَوَى لَهُ الْجَمَاعَةُ إِلَّا الْبُخَارِيَّ، رَوَى لَهُ الْجَمَاعَةُ الْبُخَارِيَّ مُسْتَشْهِدًا، رَوَى لَهُ الْجَمَاعَةُ الْبُخَارِيَّ فِي غَيْرِ الصَّحِيحِ) ifadelerini kullanmıştır.(Aynî, 2008, 1/51; 2/118; 3/512; 4/297, 386, 538; 5/427; 6/55; 8/51; 12/63; 13/463) Aynî'nin rivayetler için kullandığı form ise إلا istisna edatının yerine yer yer (غَيْرُ) veya (مَآخِلًا) edatlarının kullanımından ibaret olup Zeylaî başta olmak üzere kendinden önce kavramı kullanan müelliflerle ortak rivayetleri tavsif etme şeklindedir.(Aynî, 2008, 3/520; 4/466; 5/278; 6/223, 233, 296; 7/464; 9/378; 12/358)

“Ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramının hadis tahlil ve değerlendirmelerinde nasıl karşılık bulduğu Aynî'nin eserinde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Buhârî dışında ashâb-ı hamse'nin Amr b. Dînâr aracılığı ile Ebû Hu-reyre'den naklettikleri “Namaz için kâmet getirildiğinde artık farz namazdan

başka bir namaz kılınmaz" rivayetinin merfu ve mevkuf tariklerini inceleyen Aynî, mevkuf haberlerin daha doğru olacağını iddia etmektedir. Bununla birlikte "bu hadisi Buhârî dışında cemaat nakletmiş ve Tirmizî de merfu olan Ebû Hureyre rivayetinin daha sahih olduğunu belirtmiştir" (فَاِنْ قِيلَ: قَدْ رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ غَيْرَ الْبُخَارِيِّ: مَرْفُوعًا، وَقَالَ التِّرْمِذِيُّ: الرَّفْعُ أَصَحُّ قُلْتُ: يَكْفِيكَ أَنَّ الْبُخَارِيَّ لَمْ يُخْرِجْهُ لِأَجْلِ هَذَا الْاِخْتِلَافِ؛ إِذْ لَوْ كَانَ الشَّارِحُ فِيهِ صَحِيحًا لِأَخْرَجَهُ) şeklinde yapılacak bir itiraza da cevap veren Aynî, Buhârî'nin bu hadisi bâb başlığında kullanmakla birlikte ortadaki ihtilafı göz önünde bulundurarak merfu senedi tahrîc etmemesinin mesele açısından yeterli bir delil olacağını dile getirmiştir. Ayrıca merfu olan Ebû Hureyre rivayeti şayet sahih olsaydı Buhârî'nin de tahrîc etmesi gerektiğini ifade ederek bir açıdan ihtilaflı bir konuda Buhârî'nin cemaatten ayrılma gerekçesini de temellendirmiş olmaktadır.(Aynî, 2008, 6/62)

Aynî, kavrama sadece *Nuhab'* ta yer vermemiştir. Hemen hemen bütün çalışmalarında kavramı hem (أَخْرَجَهُ) hem (رَوَاهُ) formuyla Buhârî'yi istisna ederek kullanmıştır. *Hidâye* şerhi *el-Binâye'* de on dokuz (Aynî, 2000, 1/311; 2/79, 295, 531; 5/47; 7/102; 12/115), *Umdetü'l-Kârî'* de üç (Aynî, 5/108-109; 21/144) ve *Şerhu Ebî Dâvûd'* da iki yerde (Aynî, 1999, 2/428; 6/35) kavrama yer veren Aynî, özellikle *Umdé'* de cemaatin tamamının tahrîclerine işaret ederken diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinden rivayet etmeyenlere vurgu yapacak şekilde notlar düşmüştür.(Aynî, 10/61, 109)

Hanbelî alim *el-Buhûtî'* nin cemaat tanımlaması ve kullanımı da özellikle Mevdüddîn b. Teymiyye'nin başlattığı İbn Hanbel tercihi ile mukayese açısından önemlidir. Hanbelî fıkhu ile ilgili yazdığı şerhlere bakıldığında kavramı tıpkı Mevdüddîn b. Teymiyye'nin takip ettiği usule uygun kullanımlar görülmektedir. Ravâhü'l-cemâa formuyla naklettiği rivayetlerde Ahmed b. Hanbel, mutlaka cemâatin içinde var sayılmış ve buna mukâbil Kütüb-i Sitte müellifleri istisna edilmiştir.(Buhûtî, 2008, 2/230; 4/417; Buhûtî, 1993, 1/77, 480; 2/660; Buhûtî, 1996, 230, 522)

Kavramın oluşum sürecinde görüldüğü üzere özellikle Hanefî alimlerin İbn Mâce'nin dahil olduğu Kütüb-i Sitte merkezli bakış açısını esas alan kullanımlarının da etkisiyle ravâhü'l-cemâa ifadesi ile altı eser sahibi kastedilir olmuştur. Hicrî 9. asırdan itibaren Rezîn ve İbnü'l-Esîr'in *Muvatta* tercihi ile geliştirdikleri tasnifin yeterince dikkate alınmadığı görülür. Buna ilaveten fıkhu

kitaplarında delilin kuvvetini artırmak amaçlı kullanımlar yaygınlaşırken hadis çalışmalarında daha çok tahrîc için bir kısaltma unsuru ve aynı zamanda tahrîc yapılan eserin güvenilirliğine katkı sağlama aracı olmuştur. Kütüb-i Sitte'nin kazandığı otoritenin etkisi Suyûtî, (öl. )11/1622) Aliyyü'l-Kârî, (öl. 1014/1506) Münâvî, (öl.1031/1622) ve Şevkânî (öl. 1250/1834) gibi alimlerin kavramı daha çok tahrîc odaklı kullanımlarına kapı aralamıştır.

Hadislerin tasnif sürecinden itibaren gelişim gösteren ehl-i hadis çizgisinin, rivayetleri merkeze alan bakış açısının bir yansıması olarak ortaya çıkan “ravâhü'l-cemâa” kavramının oluşumundaki etmenler başta olmak üzere müelliflerin tasarrufları veya tercih kriterleri etrafında bazen hatalı ya da eksik kullanımlar da olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde bahse konu kullanım şekilleri tahlil edilecektir.

## 2. Kavramın Seyrinde Hatalı veya Eksik Kullanımlar

Bir rivayetin farklı kaynaklarda ortak olarak yer almasının tespiti, kadim ulemanın dikkati ve bu konuda yaptıkları çalışmalar ile gerçekleşmiştir. Ancak bazen farklı tasnif veya kabullerle “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” ifadesine yer verildiği de olmuştur. Örneğin Mecdüddin b. Teymiyye, bir rivayetin isnadına dair bilgi verirken “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramını kullanmış ve Müslim'in de tahrîc ettiğine işaret etmiştir. Oysa hadis *Sahîhahayn* dışında Şâfiî başta olmak üzere pek çok muhaddis tarafından rivayet edilirken kavram özelinde sadece dört *sünen* sahibi tahrîc etmiştir.(İbn Hacer, 2007, 1/190) Benzer durum sonraki dönem eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi bir müellif, Buhârî dışında cemaatin tahrîc ettiğini belirtmektedir. Burada cemaatten kastın Kütüb-i Sitte müellifleri olduğuna dair bir karine de bulunmamaktadır. Eğer cemaatten kasit Kütüb-i Sitte olarak kabul edilirse söz konusu tespit hatalı olmaktadır. Çünkü ilgili hadisin Buhârî'nin dışında Ebû Dâvûd veya Tirmizî tarafından da tahrîc edilmediği görülmektedir. Ancak cemaat kavramını genel manaya hamledersek sorun çözülmekte ve ilgili rivayetin Mâlik başta olmak üzere diğer muhaddislerce de tahrîc edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kütüb-i Sitte eseri olarak kabul edilen kitapların hangi eserlerden oluştuğu da ikinci bir sorunu doğurmaktadır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Nesâî'nin *es-Sünen*'i (el-Müctebâ) ile aynı müellifin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı kavramın kullanımında karıştırılmaktadır.



Nitekim Buhârî'nin rivayet etmediği bazı rivayetler Nesâî'nin *el-Müctebâ'* sında da yer almamaktadır. Bununla birlikte *el-Kübrâ'* da rivayet edilmiştir. *el-Müctebâ'*'nın *el-Kübrâ'* dan isnad tenkidine tabi tutularak seçilen rivayetlerden oluştuğu bilgisi göz önünde bulundurulduğunda *el-Kübrâ'* da yer alanların sıhhat açısından daha düşük olma ihtimali söz konusudur. Bununla birlikte *el-Müctebâ'*'nın *el-Kübrâ'* dan farklı rivayetleri barındırdığı da belirtilmektedir. (Ahatlı - Murad, 2023, 38) Meselenin konumuzla ilgisi ise kavramı kullanan müelliflerin iki kitap arasında bir bir ayırım gözetmemeleri ve Nesâî'nin her iki eserindeki rivayetleri kapsayacak şekilde bir tercihte bulunmalarındadır. Dolayısıyla kavramın kullanımını değerlendirme aşamasında doğru sonuç alabilmek için Kütüb-i Sitte içinde Nesâî'nin iki kitabını da dikkate almak gerekmektedir.

“Ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramının kullanımında görülen bazı hata veya eksiklikler şu şekildedir:

İbnü'l-İmâm (ö. 745/1344), Tahiyât duası ile ilgili rivayeti, cemaatin dışında Buhârî'nin tahrîc etmediğini belirterek kavrama yer vermektedir. Ancak cemaatin İbn Abbâs'tan naklettiği rivayeti Buhârî, benzer lafızlarla İbn Mes'ud aracılığı ile eserine almıştır. Burada İbnü'l-İmâm'ın İbn Mes'ud rivayetine yer verdiği ve Buhârî'nin lafzına da işaret ettiği görülür. Dolayısıyla o, İbn Abbâs rivayetini Buhârî tahrîc etmediği için kavramı kullanma yoluna gitmiştir. (İbnü'l-İmâm, 1993, 326-327) Oysa aynı durum Zeylâî gibi âlimlerce dikkate alınmamış ve konu bakımından rivayetlerdeki birliktelik esas alındığı için bu şekilde iki farklı sahâbiden gelen aynı konudaki rivayetler için kavram kullanılmamıştır.

Kütüb-i Sitte'de kendisinden tek hadis nakledilen Rebîa b. Ka'b el-Eslemî (öl. 63/682), Hz. Peygamber ile birlikte kaldığı bir gece ona abdest suyu ve ihtiyaçlarını getirmiş; Hz. Peygamber de kendisinden bir şey dilemesini istemiş, Rebîa da cennette Hz. Peygamber'e yoldaş olmayı istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, çok secde ederek o yoldaşlık konusunda kendisine yardımcı olması gerektiğini söylemiştir. İbnü'l-İmâm, cemaatin dışında Buhârî'nin hadisi tahrîc etmediğini belirtmiştir. Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin iki rivayetinden birinin lafızları aynıdır. (Müslim, 1955, 1/353; Ebû Dâvûd, 2/35; Nesâî, 1986, 2/227) Ayrıca müellif Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin aynı sahâbiden naklettikleri rivayetin lafız farklılıklarına da işaret ederek kavramı Kütüb-i Sitte

etrafında kullandığını ihsas etmektedir. (İbnü'l-İmâm, 1993, 299) İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî'nin (ikinci) rivayetleri ise konudan oldukça farklıdır. Söz konusu rivayetlerde Rebîa'nın Hz. Peygamber'i geceleyin kısık sesle yaptığı tesbihatları işittiği aktarılmaktadır. Burada diğer müelliflerle tek ortak nokta, olayı aktaran sahâbî Rebîa'nın varlığıdır. Yanı sıra Tirmizî rivayetinde tesbihatlarda da fark vardır. (İbn Mâce, 2009, 5/44; Tirmizî, 1988, 5/354; Nesâî, 1986, 3/209) Dolayısıyla kavramın kullanımı hem rivayet hem konu açısından hatalı kabul edilebilir. Ayrıca bir önceki madde ile birlikte düşünüldüğünde İbnü'l-İmâm'ın kesin çizgilerle bir metot belirlemediği de ifade edilebilir.

Kavramın kullanımında bazen Kütüb-i Sitte müellifleri içinde eksik kullanımlar söz konusu olmuştur. Mecdüddin b. Teymiyye, bayram namazlarında Hz. Peygamber'in okuduğu surelerle ilgili kavramı kullanmış Buhârî ile İbn Mâce'nin rivayet etmediğini, yine Hz. Peygamber'in namaz ve hutbesinin maksada uygun ölçüde olduğunu belirten rivayette de Buhârî dışında Ebû Dâvûd'un tahrîc etmediğini belirtmiştir. (Mecdüddin b. Teymiyye, 1429, 305; Ebû Dâvûd, 1/288; İbn Mâce, 2009, 2/208) Aynı şekilde Fâtiha suresi okunmayan namazın eksik olacağına dair Ebû Hureyre rivayetinde İbn Mâce'nin de tahrîc etmediğini ifade etmiştir. (Mecdüddin b. Teymiyye, 1429, 187; İbn Mâce, 2009, 2/25) Oysa üç rivayeti de sadece Buhârî'nin rivayet etmediği görülmektedir. Buna göre kavramın doğru kullanımı “Buhârî dışında cemaat rivayet etti” (رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ إِلَّا الْبُخَارِي) şeklinde olması gerekmektedir.

Namazda safların düzeltilmesi ile ilgili Numan b. Beşîr (öl. 64/684) rivayetinde Buhârî'yi istisna ederek kavrama yer veren Mecdüddin b. Teymiyye, daha sonra Buhârî'nin rivayetine de yer vermiştir. Söz konusu rivayeti Buhârî, Nu'man b. Beşîr'den aynı lafızlarla nakletmekle birlikte rivayetin baş kısmında Nu'man tarafından dile getirilen hadisin vürûd sebebine işaret etmemiştir. Ancak kavli hadis cemaat ile aynıdır. Bu durumda kavramın doğru kullanımı “ravâhü'l-cemâa” şeklinde olmalıdır. (Mecdüddin b. Teymiyye, 1429, 280; Buhârî, 1422, 1/145)

Cübeyr b. Mut'im'den (öl. 59/679) farklı lafızlarla nakledilen ve odağında Kabe'yi tavaf etmek isteyen ile orada dilediği vakit namaz kılmak isteyenin menedilmemesi yer alan rivayet için Buhârî dışında cemaat rivayet etti ifadesi, İbn Teymiyye tarafından kullanılmıştır. (Mecdüddin b. Teymiyye, 1429, 251) Ancak

rivayeti Müslim'in tahrîc etmediği görülmektedir. Daha da önemlisi bu tespit eserlerinde kavrama az yer veren İbn Hacer tarafından yapılmıştır. *et-Telhîs'* te yaptığı tahlilde Mecdüddin İbn Teymiyye'nin kavramı Müslim'i de kapsayacak şekilde yanlış kullandığını belirtmiş ayrıca Muhibbüddîn et-Taberî'nin (öl. 794/1392) de aynı hatayı "Buhârî dışında ashâb-ı seb'a rivayet etti" (رَوَاهُ السَّبْعَةُ إِلَّا الْبُخَارِيَّ) ifadeleriyle tekrar ettiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte İbnü'r-Rif'a'nın (öl. 710/1310) "Müslim'in lafzı şu şekildedir" diyerek rivayeti nakletmesini de önceki esere olan güvenden kaynaklanan bir hata olduğunu dile getirmiştir. (İbn Hacer, 2007, 1/342) Taberî'nin Buhârî dışında yedi olarak tanımladığı müelliflerin içinde hadisi tahrîc eden İbn Hanbel'in dışında Şâfiî veya Dârimî'nin olması muhtemeldir. Çünkü Mecdüddîn İbn Teymiyye'nin cemaat kavramına yüklediği anlam gereği İbn Hanbel zorunlu olarak bulunmaktadır ki rivayeti de tahrîc etmiştir. Onun dışında rivayet, Şâfiî ve Dârimî'nin eserlerinde de yer almaktadır. Buradan hareketle yedinci eserin bu ikisinden biri olması takdir edilmiştir. et-Taberî'nin mevcut eserlerinde bu rivayete dair bir bilgi tarafımızca tespit edilememiştir.

Rivayetin Buhârî'ye bakan kısmı ise hatalı tespitin bir başka yönünü ortaya koymaktadır. Nitekim o, konuyla ilgili Kuba Mescidi'nde namaz kılma bâbında İbn Ömer'den mevkuf bir haber nakletmekte ve güneş doğarken veya batarken olmamak kaydıyla (namaz kılmanın mübah olduğu vakitlerin dışında) bir yasak koyulmayacağına işaret etmektedir. Bu açıdan cemaatin mutlak yasak konulmayacağı rivayetini mevkuf bir haber etrafında tahsis etmekte ve mutlak yasak/meşru yasak ayrımını dikkate aldığını göstermektedir. (Buhârî, 1422, 2/60)

İbnü'l-Esîr'in cemaat kavramına yüklediği anlama göre *Muvatta*, Kütüb-i Sitte içinde, İbn Mâce ise dışında kabul edilmiş ve kavramda bu minvalde kullanılmıştır. Kavrama yüklenen anlamın etkisi, eserlerin tasnifine yansımaları ve bir sonuç doğurması bakımından önem arz etmektedir. Şöyle ki İbnü'l-Esîr, Bakara suresi 238. ayetin metniyle ilgili Hz. Aişe'nin "salâtu'l-vustâ" ifadesinden sonra "salâtu'l-asr" yazdırması ile ilgili nakledilen rivayeti, Buhârî hariç cemaatin tahrîc ettiğini belirtmiştir. (İbnü'l-Esîr, 1972, 2/50) Yaptığımız incelemeye göre rivayet, Buhârî dışında İbnü'l-Esîr'in tasnifine göre Kütüb-i Hamse'de yer almaktadır. (Mâlik b. Enes, 1985, 1/138; Ahmed b. Hanbel, 1995, 40/505; 42/281; Müslim, 1955, 1/438; Ebû Dâvûd, 1/112; Tirmizî, 1988, 5/67; Nesâî,

1986, 1/236) Bu kullanım ve usulde bir problem yoktur ancak Mecdüddîn b. Teymiyye, kavramı “Buhârî ve İbn Mâce dışında cemaat rivayet etti” (رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ) (إِلَّا الْبُخَارِيُّ وَالْإِبْنُ مَاجَةَ) şeklinde kullanmış ve kendi usulüne göre cemaatin içine Ahmed b. Hanbel'i dahil ederken *Muvatta'*ı dışarda bırakacak biçimde kullanmıştır. (Mecdüddîn b. Teymiyye, 1429, 131) Hal böyle olunca bir müellife göre kavram doğru kullanılırken diğerine göre tasniften kaynaklı eksik veya hatalı bir kullanım ortaya çıkmaktadır. Ancak her iki müellifin kavrama yüklediği anlam ya da eser faktörleri düşünüldüğünde ilgili müellife göre kullanım şeklinin doğru olduğunu kabul etmek gerekecektir. Bu da söz konusu kavramın mutlak karşılığının olmadığı sonucunu doğururken kavramın günümüzde mutlak karşılığının kabulü halinde İbnü'l-Esîr gibi Kütüb-i Sitte tasnifleri olan müelliflerin istisnai örnekler şeklinde değerlendirilmesi gerektiği sonucunu doğurmaktadır.

Kavramın tespitinde bazen müelliflerin dikkatinden kaçan hususlar olabilmektedir. Örneğin Zeylaî, seferde namazların kısaltılması konusunda Ya'lâ b. Ümeyye'den (öl. 59/680) nakledilen rivayetin Müslim tarikini aktarmıştır. Ayrıca hadisin Sünen-i Erbaa müelliflerince de tahrîc edildiği bilgisini paylaşan Zeylaî, eserde takip ettiği usulün dışına çıkarak *sünen*lerdeki rivayetlere yer vermemiş ve ilgili rivayet hakkında “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramını kullanmaya gerek duymamıştır. Oysa Buhârî dışında cemaat hadisi rivayet etmiştir ve kavramın kullanılması gerekmektedir. (Zeylaî, 2/190)

Buhârî'nin cemaatten aksi görüşte olduğuna dair örnek verdiğimiz imamlığa kimin layık olacağı konusunda Zeylaî, kavramı Buhârî'yi istisna ederek kullanmıştır. Halbuki konu itibarıyla Buhârî'nin rivayeti bulunmakla birlikte cemaatten ayrıldığı noktalar da bulunmaktadır. Ayrıca cemaatin rivayetleri içinde de bir birliktelik söz konusu değildir. Dolayısıyla kavramın bu rivayet özelinde kullanımında eksiklik vardır. (Zeylaî, 1997, 2/24)

Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361), İbn Mâce şerhinde Câbir b. Semüre, Berâ b. Âzib, Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik, Sebre b. Ma'bed ve Abdullah b. Muğaffel'den farklı lafızlarla nakledilen ve deve veya koyun eti yedikten sonra abdest alma ile deve ya da koyun ağıllarında namaz kılmanın sorulduğu rivayetin Câbir tariki ile ilgili İbn Mende'den alıntı yaparak Buhârî hariç cemaatin tahrîc ettiğini belirtmiştir. Öncelikle söz konusu rivayetlere

bakıldığında râvi ve lafız farklılıkları göze çarpmaktadır. (Moğultay b. Kılıç, 2007, 2/68) Bununla birlikte İbn Mende'nin günümüze ulaşan eserlerinde bu rivayetle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kaldı ki önceki başlıkta da ifade edildiği üzere İbn Mende'nin cemaat kavramını kullanırken kastettiği kimseler ashâb-ı hamse olup ona göre İbn Mâce, cemaatin içinde değildir. (Hanek, 2019, 9-10) Ayrıca bu rivayet özelinde düşünüldüğünde Müslim, hadisi Câbir b. Semüre'den, Ebû Dâvûd ise Berâ'dan tahrîc etmiştir. (Müslim, 1955, 1/275; Ebû Dâvûd, 1/47) Nesâî, hadisi tahrîc etmezken İbn Mâce ise ihtisar yolu ile Câbir'den; farklı lafızlarla Abdullah b. Muğaffel, Sebre ve Abdullah b. Ömer'den rivayet etmiştir. (İbn Mâce, 2009, 1/312, 313, 491, 493) Tirmizî, Ebû Hureyre'den tahrîc etmekle birlikte zikri geçen râvilerden hadis olduğuna işaret etmekle yetinmiştir. (Tirmizî, 1988, 1/137, 453) Burada kavramın kullanımından hareketle Buhârî'nin hem et yeme konusunda hem de namaz kılma konusunda nasıl bir yol izlediğini incelemek gerekmektedir. Öncelikle Buhârî et yeme sebebiyle abdest alınmaması gerektiğini benimsemiş ve bu konuda doğrudan hadisler tahrîc etmiştir. Aynı şekilde develerin ağılında namazın yasaklandığı rivayetleri de dikkate almamış yeryüzünün temiz ve mescid kılınması ile ilgili rivayetler tahrîc ederek cemaatten bu açıdan ayrılmıştır. (Buhârî, 1422, 1/52, 95) Nesâî, deve ağıllarında namaz kılmayı nehyeden rivayete yakın bir hadis naklettikten sonra açtığı bâbta, bu konuda verilen ruhsatı esas almış, Buhârî'nin de tahrîc ettiği yeryüzünün temiz ve mescid kılınması rivayetine yer vermiştir. (Nesâî, 1986, 2/56) Moğultay b. Kılıç'ın verdiği bilgiye göre İbn Mende, hadisi Buhârî'nin tahrîc etmeme sebebini senedle ilişkilendirmiş ve Cafer b. Ebî Sevr hakkında tenkitlerin bulunduğunu vurgulamıştır. Aynı düşüncenin Beyhakî tarafından da dile getirildiği görülmektedir. (Beyhakî, 1991, 1/483) Burada belirtmek gerekir ki Moğultay b. Kılıç, İbn Mende'nin Buhârî hariç cemaat tahrîc etti ifadesine itiraz etmektedir. Ona göre bu hadis, İbn Mâce ve Kuşeyrî dışında cemaatin tahrîc etmediği bir rivayettir. Bu bilgiye göre Moğultay b. Kılıç'ın cemaat kavramını belirli bir kitleyi kapsar nitelikte kullandığı düşünülebilir ancak kavramın Kütüb-i Sitt'e'yi kapsayacak şekilde kullanımı problemlidir. (Moğultay b. Kılıç, 2007, 2/68) Ayrıca Buhârî'nin koyun ve deve ağıllarında namaz kılınması ile ilgili rivayetleri de vardır. Ancak hem namazı nehyeden hem de et yemekten dolayı abdest alınmasının gerekli olduğunu belirten rivayetlerle ilgili görüşü cemaatten farklı olup o, deve hem koyun

ağıllarında namaz kılınabileceği yönünde Enes b. Mâlik ve İbn Ömer'den de hadis tahrîc etmiştir.(Buhârî, 1422, 1/94)

Takıyyüddîn b. Teymiyye, uykudan veya unutmadan dolayı namaz vak-tini kaçırın kimsenin uyandığı veya hatırladığı anda namazını kılması gerektiğine dair Ebû Katâde rivayetini Buhârî hariç cemaatin naklettiğini söylemiştir.(İbn Teymiyye, 1997, 232) Yaptığımız taramaya göre Müslim'in konuya dair rivayetleri Enes b. Mâlik'ten olup Ebû Katâde rivayetine yer vermemiştir.(Müslim, 1955, 1/477) Bununla birlikte Buhârî, unutan kimsenin hatırladığı zaman hemen kılması gerektiğini ifade eden kısmı Enes b. Mâlik'ten tahrîc etmiştir.(Buhârî, 1422, 1/122) Bu tespitlere göre İbn Teymiyye'nin kavramı Müslim'i de içine alacak şekilde kullanımı hatalı olup ayrıca Buhârî'nin de rivayetin bir kısmını farklı sahâbîden tahrîc ettiği de görülmektedir. Son olarak Müslim'in ve Buhârî'nin Enes b. Mâlik rivayeti mukayese edildiğinde farklı hocalardan Katâde aracılığı ile hadisi naklettikleri görülmektedir. Müslim'in rivayetinde unutmanın yanında Ebû Katâde rivayetinde olduğu üzere ayrıca uyku da zikredilmiştir. Dolayısıyla İbn Teymiyye'nin kullanımında hata vardır.

Şevkânî *el-Müntekâ* şerhinde, kavramın kullanımından dolayı bazen Mecdüddîn b. Teymiyye'yi tashih etmiştir. Hz. Peygamber'in namaza kalktığına okuduğu bir duanın nakledildiği Hz. Ali rivayeti hakkında Şevkânî, Mecdüddîn b. Teymiyye'nin tahrîce dair verdiği Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Tirmizî tahrîc etmiştir (Mecdüddîn b. Teymiyye, 1429, 184) şeklindeki bilgilere itiraz ederek ayrıca Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin mutavvel, İbn Mâce'nin de muhtasar bir şekilde naklettiğini ve doğrusunun “Buhârî hariç cemaat rivayet etmiştir” olması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca *el-Müntekâ*'nın bazı nüshalarında “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramının kullanıldığını da belirtmiştir. Ancak yaptığımız incelemeye göre Hz. Ali hadisinin İbn Mâce'de yer almadığı görülmektedir. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken ikinci husus bu rivayet özelinde kavramın ilk defa İbnü'l-İmâm tarafından kullanılmasıdır. İbnü'l-İmâm'ın “İbn Mâce muhtasar olarak tahrîc etmiştir” ifadesinin Şevkânî tarafından birebir alıntılanması da bu durumu teyit eder niteliktedir.(İbnü'l-İmâm, 1993, 315; Şevkânî, 1993, 2/223) Dolayısıyla Mecdüddîn b. Teymiyye'nin bilgileri başta olmak üzere kavramın İbnü'l-İmâm tarafından kullanımı ve Şevkânî'nin tashihi hatalıdır.

Cemaat kavramının Kütüb-i Sitte müellifleriyle ilişkilendirilme süreci tespit edildikten sonra Kütüb-i Sitte müelliflerinin naklettiği hadisi Buhârî eserine niçin almamıştır sorusunun izini sürmek için sadece Kütüb-i hamse müelliflerinin naklettiği rivayetler ile konu başlıklarını tespit etmek akabinde Buhârî'nin bu konularda nasıl bir yol izlediğini belirlemek yerinde olacaktır.

### 3. Buhârî dışında Kütüb-i Sitte eserlerinde yer alan rivayetler

Hadislerin iman başta olmak üzere ahkâmdan ahlâka dair pek çok konuyu barındırdığı malumdur. Bir rivayetin içinde konular arasında geçiş olabildiği gibi müelliflerin eserlerinde bir rivayeti ihtisar, taktî' yaparak farklı bölümlerde kullandıkları aşikardır. Nitekim Sünen-i Erbaa'da ahkâm konuları ön plana çıkarken Müslim'in câmî türü eseri farklılık arz eder. Bu doğrultuda "ravâhü'l-cemâa" kavramının kendi içinde bir umum-husus ilişkisi meydana gelmekte ve ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır. Bir rivayetin Kütüb-i Sitte'nin tamamında yer alması esasında *sünen* kitaplarındaki konumunu gösterir. Söz gelimi câmî türü bir eserin ahkam dışı rivayetleri *sünen*lerde yer almadığı için Buhârî ve Müslim'in mukayesesi sadece *sünen*ler etrafında şekillenmektedir. Bunun istisnası *sünen* müelliflerinin ahkâm konuları dışında kabul edilen rivayetleri eserlerine almaları ile mümkün olurken benzer şekilde *Sahihayn* müelliflerinin de ahkam dışı (ta'bir, temennâ, fiten, zühd, fadâilî'l-Kur'ân, megâzî vb.) konularda ahkama yönelik rivayetlere yer vermesi bir kesişim kümesini oluşturabilir. Dolayısıyla Kütüb-i Sitte'nin kendi içinde aynı türden eserleri barındırmayışı, kavram için mutlak mukayese imkânı vermemektedir. Bu çalışmada asgari bir çözüm bulmak adına yaptığımız tasnifin odağına *sünen* türü bir eserin takip ettiği bâb sisteminin dikkate alınması, bütüncül takip için daha doğru sonuçlar verecektir. Dolayısıyla Ebû Dâvûd'un tasnifi esas alınmış ve diğer çalışmalar bu tasnife göre konumlandırılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kütüb-i Sitte müelliflerinden sadece Buhârî'nin nakletmediği 119 rivayet hakkında ravâhü'l-/ahracehü'l-cemâa ille'l-Buhârî ifadesi kullanılmıştır.

Rivayetler etrafında yaptığımız tasnife göre ilgili konu başlıkları Tahâret 13, Namaz 19, Sefer 1, Tatavvu 2, Vitr 4, Menâsik 2, Nikâh 3, Talâk 2, Savm 6, Cihâd 3, Duhâyâ 3, Cenâiz 7, Buyû' 5, Akdiye 1, Eşribe 2, Et'ime 2, Tıp 2, Itk 1, Libâs 2, Hâtem 1, Melâhim 1, Hudûd 2 ve Edeb 1 şeklinde olup kavramla ilişkili

rivayetlerin toplamı 85'e ulaşmaktadır. Ayrıca farklı gerekçeleri bulunmakla birlikte daha çok cemaat kavramının içinde yer alan müelliflerin kim olduğu sorunundan kaynaklanan nedenlerden dolayı bazı rivayetler ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî formuyla tanımlanmıştır. Bazı müelliflerin manayı, benzer lafızları veya kısmi nakilleri de dikkate aldıkları görülürken konu eksenli meseleye bakarak ilgili konudaki farklı râviden gelen rivayetleri de kabul edip hadisi kavram ile ilişkilendirenler olmuştur. Bu doğrultuda günümüzde kabul gören İbnü'l-Kayserânî'nin Kütüb-i Sitte tasnifini esas alarak yaptığımız incelemeye göre Salat 9, Tatavvu 1, Lukata 1, Menâsik 3, Savm 2, Duhâya 1, Cenâiz 3, Buyu' 3, Akdiye 1, Eşribe 1, Tereccül 1, Libâs 1, es-Sünne 2, Edeb 1, İman 3 ve Sayd 1 olmak üzere toplam 34 rivayetin kavramla ilişkisinde hata veya eksik göze çarpmaktadır.

#### 4. Buhârî'nin Eserine Almadığı Rivayetlere Dair

İslam ilim geleneğinde “Buhârî'nin fıkıh anlayışı bâb başlıklarındadır” (فَقُهُ) (إِبْنُ كَيْسَرَانَ فِي تَرْجُمِهِ) cümlesi darb-ı mesel olmuştur. Onun ehl-i hadisin önemli temsilcilerinden ve fıkıhta mutlak müctehid kabul edilmesi gibi tartışmalar bir yana ortada somut olan sadece hadis nakletmeksizin bazı görüşlerini bâb başlıklarında dile getirmesi ve ihtilafli konularda tercihte bulunmasıdır. (İbn Hacer, 1379, 1/13-14) Yani Şâfiî'nin sünneti merfu hadise hasretme çabasının aksine Buhârî'nin, sünneti merfu muttasıl haberlerle birlikte mevkuf muttasıl hadisler başta olmak üzere sahâbe fetvaları ve uygulamalarını da kapsayacak şekilde ele alma gayreti söz konusudur. (Acar, 2022, 81-85) Buna matuf olarak *es-Sahîh*'in bâb başlıklarında fıkıh düşüncesini yansıtırken tercih noktalarında bazı incelikler göstermiştir ki bir konuda Kütüb-i Sitte müelliflerinin merfu ve sahih naklettikleri rivayetlere bazen yer vermemiş ve hatta aksi yönde mevkuf haberi veya sahâbe uygulamasını dikkate alabilmiştir. Böylece Buhârî, Kütüb-i Hamse müelliflerinden farklı gerekçelerle ayrı düşmüş ve “ravâhü'l-/ahracehü'l-cemâa ille'l-Buhârî terkibi” diğer müelliflere hasredilenin dışında bir kavram haline gelmiştir. Önceki bölümlerde görüldüğü üzere bir müellif eğer cemaatten ayrılmışsa kavram onun için de kullanılmıştır. Ancak diğer müelliflerin tahrîc etmeme gerekçelerinde hadisle ilgili bir problem öne çıkarken bu durumu Buhârî için söylemek eksik kalacaktır. Söz gelimi nesh ile izah edilen bir konuda Kütüb-i Hamse müellifleri nâsih ve mensûh rivayete yer verirken Buhârî'nin mensûh metni dikkate almaksızın sadece nâsihi tahrîc etmesi



meseleye sünnet temelli yaklaştığının bir göstergesidir. Başka bir çalışmada Buhârî'nin cemaatten ayrılarak özellikle ashâbın uygulamasını esas alarak sergilediği sünnet temelli yaklaşımlar tarafımızca inceleme konusu yapıldığı için burada bir rivayeti eserine almama gerekçeleri kısaca belirtilecektir.

#### a. Buhârî'nin şartlarına uymadığı için eserine almadığı rivayetler.

Kütüb-i Hamse'nin naklettiği ve abdestsiz namazın olmayacağına dair rivayetin senedinde yer alan Simâk b. Harb hakkında tenkid bulunmasından dolayı Buhârî eserine almamış olmalıdır. Enes b. Mâlik, Usâme b. Umeyr ve Ebû Hureyre'den nakledilen rivayetin metnine bâb başlığında yer vermiş ancak rivayetin senedindeki zayıflık dolayısıyla ashâb-ı hamseden (Müslim, 1955, 1/204; Tirmizî, 1988, 1/181; İbn Mâce, 2009, 1/51,182; Ebû Dâvûd, 1/44; Nesâî, 1986, 1/87) ayrılarak hadisi bâbın içine koymamış ve Ebû Hureyre'den naklettiği başka hadislerle meseleyi temellendirdiği söylenebilir. (Buhârî, 1422, 9/22)

#### b. Buhârî'nin fıkıh anlayışına uymadığı için tercih etmediği rivayetler.

Ateşte pişen yemekleri yedikten sonra abdest alınıp alınmayacağına dair Kütüb-i Hamse'nin Ebû Hureyre'den naklettiği "تَوَضَّأُوا مِمَّا مَسَّتِ النَّارُ" rivayeti Buhârî tarafından bilinmekle birlikte eserine alınmamış ayrıca abdest almanın gerekli olmadığına dair rivayetler nakledilerek aksi yönde kanaat belirtmiştir. Buhârî, bu konu ile ilgili açtığı bâbın adını "koyun eti ve sevik (kavut) yedikten sonra abdest almayı gerekli görmeyenler" şeklinde ifade ederek Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın bunları yedikten sonra abdest almadıklarını da bâb başlığında görüşünü delillendirecek şekilde kullanmıştır. (Buhârî, 1422, 1/52) O, böyle bir durumda Hz. Peygamber'in yeni bir abdest almaksızın namaz kıldığını merfu olarak dile getiren İbn Abbâs ve Amr b. Ümeyye rivayetlerini nakletmiş ve cemaatten bu açıdan ayrılmıştır. Ayrıca Et'ime bölümünde Câbir'den mevkuf bir rivayet nakleden Buhârî, Câbir'in Hz. Peygamber döneminde ateşte pişenlerden dolayı abdest almadıklarını ve yaptıkları uygulamayı aktararak mensûh hadise yer vermese de bakış açısını sahâbe uygulamasıyla temellendirmiştir. (Buhârî, 1422, 7/82) Ancak belirtmek gerekir ki Kütüb-i Hamse müellifleri de ilgili hadisin neshedildiği kanaatini eserlerine yansıtmışlardır. Müslim önce Ebû Hureyre rivayeti başta olmak üzere abdesti gerekli gören rivayetleri zikretmiş akabinde bunun neshedildiğine işaret eden ve Buhârî'nin naklettiği iki rivayete de yer vermiştir. Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin Câbir'den naklettikleri

rivayetle ateşte pişen yemeğin yenilmesinin ardından abdest almanın neshedildiğine işaret etmişlerdir. Buhârî, cemaatin naklettiği Ebû Hureyre rivayetini bilmekle birlikte diğer rivayetleri hem daha sahih kabul etmiş hem de nesh iddialarına bakmaksızın Hz. Peygamberin son uygulamasını esas alacak şekilde bir kanaat ortaya koymuştur.(Müslim, 1955, 1/252; Ebû Dâvûd, 1/50; İbn Mâce, 2009, 1/307; Tirmizî, 1988, 1/134; Nesâî, 1986, 1/105, 107)

### c. Aynı konuda ashâb-ı hamse'den farklı rivayetleri tercih etmesi (Mana rivayeti, Kısmen nakil)

İmamete kimin daha uygun olacağına dair ashâb-ı hamsenin Ebû Mesud el-Ensârî'den naklettiği rivayetlerin ilk sırasında Kur'an'ı en iyi okuyan kimse yer almaktadır. Bu konuda Ebû Yusuf (öl. 182/798), İmam Muhammed (öl. 189/705) ve İbn Hanbel'den de nakiller bulunmaktadır.(Ebû Yusuf, 1355, 32; Şeybânî, 2008, 117; Ahmed b. Hanbel, 1995, 28/320) Kur'an'ı bilme konusunda eşitlik olması durumunda sırasıyla önce hicret eden ve yaşı büyük olan tarif edilmiştir. Ancak bu sıralamaya aynı sahâbîden hadisi nakletmelerine rağmen ashâb-ı hamse rivayet edememiştir. Müslim, İbn Mâce ve Ebû Dâvûd'da Kur'an, hicret ve yaşın yer almasına rağmen Tirmizî de sıralama Kur'an, sünnet, hicret ve yaş; Nesâî'de ise Kur'an, hicret, sünnet ve yaş şeklinde tahrîc edilmiş Kur'an bilgisinin yanı sıra sünneti en iyi bilen de imamlık için tercih sebebi olacağı ifade edilmiştir. Konu hakkında tek rivayet bu olmamakla birlikte ev sahibinin imamete izin vermesinin gerekliliği gibi hususlar da mesele ile alakalıdır.(Müslim, 1955, 1/425; Ebû Dâvûd, 1/159; İbn Mâce, 2009, 2/121; Tirmizî, 1988, 1/458; Nesâî, 1986, 2/77) Bununla birlikte Buhârî'nin imamete kimin daha layık olacağına dair bâb başlığı açmadığını ve seferde namaz konuları içinde müezzinin yapması gerekenler etrafında Mâlik b. Huveyris'ten naklettiği hadislerde yaş olarak en büyük olanın imamlık yapması gerektiğini belirtildiğini görmekteyiz.(Buhârî, 1422, 1/128, 132, 138) Buhârî'nin Ezan kitabında açtığı bâb başlığı ise (بَابُ: إِذَا اسْتَوَوْا فِي الْقِرَاءَةِ فَلْيُرْوَمُهُمْ أَكْبَرُهُمْ) şeklinde olup şayet kıraatta eşitlik varsa yaş olarak büyük olanın imamlığa daha layık olacağı kanaatini ifade etmekle ve bâbın içinde bu konuda Mâlik hadisine yer vermektedir. Buna göre Buhârî, ashâb-ı hamsenin tahrîc ettiği hadislerden haberdardır ve oradaki tercihi de kabul etmiştir ancak eserine almamıştır. Ayrıca bâb başlığında görüşünü de yansıtabilecek şekilde Mâlik rivayetinde geçen yaş ön plana alacak bir ifade kullanmış böylece zımnen Kur'an ve yaş büyüklüğünü kabul ettiği ortaya

çıkıştır.(Buhârî, 1422, 1/138) Buhârî, hicret ve sünneti iyi bilmeyi dikkate almıştır. Bu hadis özelinde kavramı kullanan müellif Zeylaî'dir. Ancak Müslim'in yine Ebû Mesud el-Ensârî'den naklettiği ve Kur'an, sünnet, hicret ve Müslüman olma önceliğinin yer aldığı hadisi(Müslim, 1955, 1/425) taktî ile zikretmiştir. Ebû Mesud rivayetinin ashâb-ı hamse içindeki tahrîc bilgilerini incelediğimizde yukarıda ifade edildiği üzere sıralama ve liyakat konularında Kur'an'ı daha iyi bilme dışında bir ittifak bulunmamaktadır. Dolayısıyla mutlak manada kavramın kullanımında da eksiklik oluşmaktadır.(Zeylaî, 1997, 2/24)

#### d. Konu hakkında ashâb-ı hamse'nin aksi yönde düşünmesi

Aynı konuda birden fazla rivayet nakledildiği durumlarda Buhârî salt hadisle değil sahâbe fetvalarına ve uygulamalarına da değer vermiştir. Bazen Buhârî merfu hadisi bırakıp mevkuf haberi tercih etmiş ve bâb başlığında buna işaret edecek Ebû Bekir, Ömer de bu şekilde yaptı gibi ifadeler de kullanmıştır. Bununla birlikte cemaatin aksine düşündüğü yerler de bulunmaktadır. Örneğin "Sizden biriniz eşi ile cinsel münasebette bulunur sonra yeniden ilişkide bulunmak isterse iki ilişki arasında abdest alsın!" rivayetini cemaatin aksine eserinde zikretmeyen Buhârî, bu konuda *وَمَنْ دَارَ عَلَى نِسَائِهِ فِي غُسْلٍ* (بابُ إِذَا جَامَعَ ثُمَّ عَادَ، وَمَنْ دَارَ عَلَى نِسَائِهِ فِي غُسْلٍ) şeklinde bâb başlığı açmış ve abdesti zikretmeksizin tek bir gusülle birden fazla ilişkinin olabileceğine dair rivayetler tahrîc etmiştir.(Buhârî, 1422, 1/62) Benzer durum oturarak nafile namaz kılmaya, ihramlının nikahlanması ile ilgili rivayetler için de geçerlidir.(Buhârî, 1422, 1/47, 53; 3/15)

#### e. Rakamsal değerlerde Buhârî'nin tavrı

Hadislerde yer alan ifade kalıpları arasında bir olay ya da durumu niteler şeklinde iki kez yaptı, üç kere yıkasın veya dört rekât kılsın gibi sayılarla ilgili fiilin, rakamsal değerlerle tahsis edildiği görülmektedir. Bu tarz rivayetlerde Buhârî'nin ihtiyatlı hareket ettiğini ve konu hakkında ihtilaf varsa sayılarda asgariyi esas alma yoluna gittiğini görmekteyiz. Örneğin ashâb-ı hamse'nin tahrîc ettiği ve bir kimse uyandığında elini üç defa yıkamadan kabın içine sokmasını (Müslim, 1955, 1/249; Ebû Dâvûd, 1/56; İbn Mâce, 2009, 1/52; Tirmizî, 1988, 1/206; Nesâî, 1986, 1/213) konulu rivayette Buhârî, sadece elin yıkanmasının gerekli olduğunu vurgulayacak şekilde hadis nakletmiş ve sayı belirtmemiştir.(Buhârî, 1422, 1/43) Yine Cuma namazından sonra kılınacak nafile namazla

ilgili ashâb-ı hamse dört rekat kılınması yönünde rivayet naklederken Buhârî, Cuma namazından önce ve sonra kılınacak namaz ile nafile namazların iki rekat olduğuna dair iki bâb başlığı altında İbn Ömer'den iki farklı rivayet tahrir etmiştir.(Buhârî, 1422, 2/13,57)

#### **f. Buhârî'nin rivayete farklı eserlerinde yer vermesi**

Buhârî'nin bazı rivayetleri *es-Sahih'e* almamakla birlikte *el-Edebü'l-Müfred* gibi diğer eserlerinde yer verdiği de görülmektedir.(Buhârî, 1998, 339) Bu rivayetler salt senedle ilişkilendirilmemelidir. Örneklem olarak kullandığımız rivayetlerin konu dağılımı daha çok tesbihat ve dua konularıyla ilişkilidir.(Buhârî, 1998, 363) Bu açıdan düşünüldüğünde Buhârî, ilgili rivayeti makbul kabul etmekle birlikte *es-Sahih'te* yer vermeyi uygun görmemiş ancak diğer eserlerine almıştır.

#### **Sonuç**

Hadis tarihinde sened veya metnin güvenilirliğinin tespiti etrafında gelişen pek çok uygulama ve kavram, aşama aşama ilerleme kaydederken belirli karşılıklara kapı aralamıştır. Bir terim veya kavramın oluşması, kabul görmesi tabii olarak uzun süreçlerden geçmektedir.

Hiz. Peygamber'in Müslüman toplumun birlik ve beraberlik içinde olmasına yönelik tavsiyeleri ile dinî, siyasi ve sosyal anlamda “cemaat” vurgusu, bu terimin farklı ilim dallarında kavramlaşmasına yol açmıştır. İlim geleneğimizde sahâbe genel kabul noktasında bir bütünü temsil ediyorsa ilk dönem eserlerinde cemaat de bu bütünün yansıması olmuştur. Bir hükmün, görüşün veya fetvanın mesnedi olması yönüyle sahâbe, tâbiûn veya ilimde otorite sahibi kimseler için cemaat ifadesi güven unsuru sayılmıştır. Bu durum bilginin teyidi ve kabulü yönüyle icma doktrini ile doğru orantılı bir gelişmedir.

İlk kullanım örneklerini hicrî 4. asırda Hallâl'da gördüğümüz hadisleri cemaatin naklettiğine dair kullanımlar, belirli kimselerden ziyade geneli yansıtırken aynı durum Tahâvî, Hâkim, Ebû Nuaym ve Beyhakî için de geçerlidir. İbn Mende ise İbn Mâce hariç Kütüb-i Sitte eserlerini esas alacak kullanımlarda bulunmuştur.

Hicrî 5. asrın ikinci yarısında yaşayan İbnü'l-Kayserânî'nin Kütüb-i Sitte tanımlamasıyla cemaat kavramının bu eserler etrafında öncelikle şahıs odaklı

kullanımı başlamıştır. Cemmâilî'nin Kütüb-i Sitte ricâli için telif ettiği eserlerde ilk kullanımlarını gördüğümüz "ravâ lehü'l-cemâa" ifadesi, bir râvinin güvenirliliğini belirleme açısından önem arz etmiştir. Kavramın râviden rivayete geçişi "ravâhü'l-cemâa" veya "ahracehü'l-cemâa" kalıbıyla gerçekleşirken Rezîn b. Muâviye ve devamında İbnü'l-Esîr'in Kütüb-i Sitte tasnifleri (Mâlik b. Enes/İbn Mâce değişimi) cemaat üzerinde ittifakın mahiyetini değiştirmiştir. Aynı durum Mecdüddîn b. Teymiyye'nin Kütüb-i Sitte ile birlikte Ahmed b. Hanbel'i içine alan tasnifi için geçerli olup Hanbelî literatürde bu doğrultuda kullanımları beraberinde getirmiştir. Böylece "cemaat rivayet etti" ifadesiyle belirli kişileri kastetmeyenlerin tasnifleriyle birlikte dört farklı manada kullanılmıştır.

Kavramın günümüzdeki kabule uygun şekilde Kütüb-i Sitte'yi sınırlayacak biçimde kullanımı, Hanefî âlim Osman b. ez-Zeylaî ve talebesi Cemâlüddîn ez-Zeylaî tarafından gerçekleştirilmiştir. Osman b. ez-Zeylaî'nin *Kenzü'd-dakâik* şerhinde ilk örneklerini gördüğümüz kullanım *Nasbu'r-râye* müellifi tarafından geliştirilmiş ve cemaatin tamamının rivayetlerini değerlendirecek şekilde tahlil edilmiştir. Önemli muhaddislerden Zehebî ve İbn Hacer, eserlerinde kavrama neredeyse hiç yer vermezken Aynî ise Zeylaî'nin çizgisini hem ravî hem rivayet odaklı devam ettirmiştir.

Buhârî ve diğer Kütüb-i Sitte müellifleri için kullanılan kavram, onlardan biri veya ikisi nakletmediği zaman istisna edatıyla işlevsel hale getirilmiştir. Buna göre "ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî" veya "ravâhü'l-cemâa ille't-Tirmizî ve Ebâ Dâvûd" gibi kullanımlar ortaya çıkmıştır.

Eksik veya hatalı kullanımlarla birlikte farklı eserlerde kavramın kullanıldığı ve Kütüb-i Sitte müelliflerinden Buhârî dışında tamamının tahrîc ettiği rivayet sayısı 28 farklı konuda toplam 119'dur.

İlim geleneğimizin bidayetinden günümüze kadar hadis veya fıkıh usulünde "cemaat rivayet etti" (رَوَهُ الْجَمَاعَةُ) ifadesi bir istilâh şeklinde anlaşılmamıştır. Bununla birlikte zihinlerde çağrıştırdığı anlam ve delaletleri ile tarihi süreçte kavram haline geldiği görülmektedir. Ancak "cemaat" ile kastedilenlerin kim olduğu terimleşmiş hadis başta olmak üzere fıkıh gibi diğer bilim dallarında da kullanılmıştır. Hicrî 8. asırdan sonra Kütüb-i Sitte için kullanılan "cemaat rivayet etti" kavramı ise istisnaları ile birlikte ulemânın dilinde bir

kavram haline geldiği, bazı müelliflerin bizzat kavrama yükledikleri anlamı mukaddimelerinde dile getirdikleri, elde edilen bulgular dahilinde söylenebilir.

Buhârî'nin ashab-ı hamse'den neden ayrıldığı problematiği ile başlayan bu çalışmada zorunlu olarak cemaat kavramının tarihi süreçteki izleri sürülmüş ve “ravâhü'l-cemâa ille'l-Buhârî” kavramının diğer Kütüb-i Sitte müellifleriyle aynı doğrultuda kullanılmasına rağmen aynı sonuçlar doğurmadığı tespit edilmiştir. Buhârî'nin fıkıh anlayışı, bâb başlıklarına mündemiçtir düşüncesi de bu söylemi doğrulayacak örnekler barındırmaktadır. Nitekim Buhârî'nin tercih kriterlerinde sened açısından gözetdiği şartlardan dolayı aynı konuda ashâb-ı hamseden farklı hadisler nakletmesinin veya bâb başlığında rivayeti zikrederken bâbın içinde yer vermemesinin dışında sünnet temelli bakış açısını esas alarak ayet ve sahâbe uygulamasını ön plana çıkarma; neshi dikkate alma veya aksi görüşü savunma gibi yaklaşımlar ile cemaatten ayrıldığı verilen örneklerde görülmektedir. Ayrıca Buhârî'nin bir konuda merfu muttasıl hadis varken mevkuף muttasıl haberi tercih ettiği, özellikle ihtilaflı konularda cemaatin aksine hareket ettiği ya da tevakkuf ederek hadis nakletmediği çalışma sürecinde elde edilen sonuçlardandır.

Cemaat tanımlarında ve eser tercihindeki farkların meydana getirdiği karışıklık ile özel kullanımlar, kavramın eksik veya hatalı sonuçlar doğurmasına neden olmuştur. Ayrıca Kütüb-i Sitte müelliflerinin farklı sahâbîden aynı konudaki rivayetlerini dikkate alan bir müellif, kavramı kullanırken sadece aynı sahâbîden gelen rivayetleri esas alanların kavrama yer vermemesi veya kavramın dışında tutması, kullanımla ilgili hatalara sebebiyet vermiştir. Bunun dışında müelliflerin Buhârî'de olmasına rağmen gözden kaçırdığı ya da önceki müellifin hatasını fark etmeyerek devam ettirdiği durumlar da olmuştur.

Buhârî'nin ehl-i hadis çizgisinde kabul edilmesine rağmen ehl-i hadisin otorite müelliflerinden ayrıldığı noktaları kısmen tespit ettiğimiz bu çalışma, onun sünnet temelli yaklaşımlarının sebepleri üzerinde durmuştur. Bu verilerden hareketle özellikle ihtilaflı konularda Buhârî'nin sergilediği tutumların tespiti, Buhârî'nin fıkıh anlayışını belirginleştirecek veriler sunabilir. Aynı şekilde Muvatta başta olmak üzere ilk dönem Hanefî metinleri ile yapılacak bir

mukayese, ehl-i hadis çizgisindeki Buhârî'nin fıkıh anlayışını, ehl-i rey çizgisindeki Hanefîlerin hadisle olan ilişkisini Buhârî özelinde analiz etmeyi sağlayacaktır.

### Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef fi'l-hadîs*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1403.
- Acar, Yusuf. *Eser-Rey Ayırışmasında Buhârî-Şâfiî İlişkisi*. İstanbul: Hikmetevi, 1. Basım, 2022.
- Ahatlı, Erdinç - Murad, Selvi Raif. "Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî: Üç Sünen Kitabının Birbirlerine Üstünlüğü ile İlgili İddialar ve Rivayet Kaynakları Açısından Bir Değerlendirme". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/1 (2023), 31-50.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnavut - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Akgül, Mustafa. *Kütüb-i sitte Kavramının Oluşum Süreci ve Şöhret Bulması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye şerhü'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meâni'l-Âsâr*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Nuhabü'l-Efkâr fî tenkîhi Mebâni'l-ahbâr fî Şerhi Meâni'l-Âsâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. Katar: Vizâratü'l-Evkâf, 1. Basım, 2008.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Halid b. İbrahim el-Mısırî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1999.

- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.
- Bekr b. Abdullah. *el-Medhalü'l-mufassal ilâ fıkhi'l-İmâm Ahmed*. Cidde: Daru'l-Asıme, 1. Basım, 1417.
- Berâziî, Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân. *et-Tehzîb fî ihtisâri'l-Müdevvene*. thk. Muhammed Eymen. Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2002.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 11 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsâr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî. *el-Camiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasulillahi ve sünenihi ve eyyâmihî*. thk. Muhammed Züheyr. Dâru Tavkî'n-necât, 2. Basım, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Edebü'l-Müfred*. thk. Semir b. Emin ez-Zührî. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1. Basım, 1998.
- Buhâtî, Mansur b. Yunus. *Dakâiku üli'n-nühâ li-şerhi'l-Müntehâ*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1993.
- Buhâtî, Mansur b. Yunus. *er-Ravzü'l-Mürbi' şerhu Zâdi'l-müstakni'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1996.
- Buhâtî, Mansur b. Yunus. *Keşşâfü'l-Kınâ' ani'l-İkna'*. S. Arabistan: Vizâratü'l-Adl, 1. Basım, 2008.
- Cemmâîlî, Ebû Muhammed Abdülğani b. Abdülvâhid el-Makdisî. *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Şâdi b. Muhammed. Kuveyt: Şeriketü Garrâs, 1. Basım, 2016.
- Cemmâîlî, Ebû Muhammed Abdülğani b. Abdülvâhid el-Makdisî. *Umdetü'l-Ahkâmü'l-Kübrâ*. thk. Semir b. Emin ez-Zührî. S. Arabistan: Mektebetü'l-Maârif, 1. Basım, 2009.



- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İna yetullah Muhammed vd. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2010.
- Çelik, Taha. *Hadis Mezhep İhtilaf (Beyhakî'nin Tahâvî'ye İtirazları)*. Konya: Palet Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2005.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. S. Arabistan: Dârü'l-Muğnî, 1. Basım, 2000.
- Ebû Alî el-Hâşimî, Muhammed b. Ahmed. *el-İrşâd ilâ sebîlir'raşâd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-ü Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mekebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-Evliyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1409.
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim el-Ensârî. *Kitâbü'l-Âsâr*. thk. Ebu'l-Vefâ. Haydarabad: İhyâu'l-Maârif, 1355.
- Eşit, Yusuf. "Fukahânnın Temel Hadis Kaynaklarına Referansı ve Bu Kaynakların Fukahâ Üzerindeki Etkisi". *Şarkiyat* 9/2 (2017), 1011-1030.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârun b. Yezîd. *Ahkâmu ehli'l-mille ve'r-ridde*. thk. Seyyid Kesrevi Hasan. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Hanek, İbrahim. *Ebû Abdullah İbn Mende'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.

- Hanek, İbrahim. “Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö.395/1005) Hayatı ve Eserleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2019), 1-34.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Meâlimü's-Sünen*. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1932.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Musned*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzi - Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- İbn Ebü'l-'Iz, Sadreddin Ali b. Ali. *et-Tenbîh alâ müşkilâtü'l-Hidâye*. thk. Abdulhakim b. Muhammed Şâkir - Enver Salih. S. Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *et-Temyîz fî telhîsi tahrîci ehâdîsi Şerhu'l-Vecîz (et-Telhîsü'l-Habîr)*. thk. Muhammed es-Sânî. Riyad: Advâü's-Selef, 1. Basım, 2007.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-Bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. nşr. Rebi' b. Hâdi Umeyr. 2 Cilt. İhyâi Tûrâsü'l-İslâmî, 1984.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Müsnedü'l-Emîri'l-Mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. Hattâb*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acı. Mansura: Daru'l-Vefâ, 1. Basım, 1991.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tabakâtü's-Şâfiîn*. thk. Ahmed Ömer Hâşim. Beyrut: Mektebetü's-Sakâfeti'd-dîniyye, 1. Basım, 1993.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2. Basım, 1999.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yahya el-İsbahânî. *el-İmân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Şerhu'l-Umde (Kitâbu's-salât)*. thk. Halid b. Ali b. Muhammed. Riyad: Darul'-Âsime, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ârizatü'l-ahvezî fi şerhi't-Tirmizî*. thk. Cemal Maraşlı. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Câmiu'l-usûl fi ehâdîsi'r-rasûl*. thk. Abdülkdir Arnavut. 12 Cilt. Ürdün: Mektebetü'l-Havlânî-Mektebetü Dârü'l-Beyân, 1. Basım, 1972.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *eş-Şâfi fi şerhi Müsned'i's-Şâfi*. thk. Ahmed b. Süleyman - Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2005.
- İbnü'l-İmâm, Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Hemmâm. *Silâhü'l-mü'minîn fi'd-duâ ve'z-zikr*. thk. Muhyiddin Dîb. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1. Basım, 1993.
- İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *Uyûnu'l-edille fi mesâili'l-hilâf beyne'l-fukahâi ve'l-emsâr*. thk. Abdülhamid b. Sa'd b. Nâsır. Riyad, 1. Basım, 2006.
- Köklü, Recep. *Cemaatten Yana Tavır Almayı Emreden Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer. *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2006.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh İbn Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta* (Yahyâ b. Yâhyâ el-Leysî Rivayeti). thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1985.
- Mecdüddîn b. Teymiyye, Ebü'l-Berekât Abdüsselam. *el-Müntekâ*. thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed. S. Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1429.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1983.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*. thk. Abdüssamed Şerefeddîn. 14 Cilt. Bombay: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâuddin. *Şerhu Sünen-i İbn Mâce*. thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebü'l-Ayneyn. Mısır: Daru İbn Abbâs, 2. Basım, 2007.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasaru mine's-süneni bi-nakli'l-adli ani'l-adli an Rasûlillah*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *el-Müctebâ mine's-sünen (es-Sünenü's-suğra li'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Hasan Abdülmüm'im. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Onay, İsa. “Sosyo-Politik Rivâyetlerin Anlaşılmasında Bağlamın Tespiti -‘Câhiliye Ölümü’ Rivayetleri Örneği”-. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (2020), 47-86.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.

- Şâşî, Seyfüddin Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kaffâl. *Hilyetü'l-ulemâ fi ma'rifeti mezhebi'l-fukahâ*. thk. Yasin Ahmed İbrahim. Amman: Mektebetü'r-Risâle el-Hadisiyye, 1. Basım, 1988.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. thk. Isâmuddîn es-Sabâbitî. 8 Cilt. Mısır: Dârü'l-Hadîs, 1. Basım, 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *Kitâbu'l-Âsâr*. thk. Hâlid Avvâd. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 2008.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Misrî. *Şerhu meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câd el-Hakk. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Misrî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1415.
- Tarîkî, Abdurrahman b. Ali. "Tahrîru Mustalahi (Ravâhü'l-cemâa) inde'l-Hanâbile". <https://feqhweb.com/vb/threads/2523/>. 23 Şubat 2009. Erişim 22 Mayıs 2024
- Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Muhsin et-Türkî. 4 Cilt. Hicr: Dârü'l-Hicr, 1. Basım, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiu'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*. nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mu'cemü'ş-şuyûhi'l-kebîr*. S. Arabistan: Mektebetü's-Sıddîk, 1. Basım, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyerü 'Âlâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-*

*meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1. Basım, 1993.

Zerkeşî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah. *Şerhu'z-Zerkeşî alâ Muhtasari'l-Hırakî*. Beyrut: Daru Ubeykan, 1. Basım, 1993.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Reyyân, 1. Basım, 1997.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Tahrîcü'l-ehâdîsi ve'l-âsârî'l-vâkı'a fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*. thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Saîd. 4 Cilt. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1. Basım, 1414.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbu'r-râye li ehâdîsî'l-hidâye*. nşr. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Müssetü'r-Reyyân, ts.

Zeylaî, Osman b. Ali, Ebû Muhammed Fahrüddîn. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dakâik*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1. Basım, 1314.